T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

ÖMER BİN ABDÜLAZİZ'İN HORASAN VE MÂVERÂÜNNEHİR SİYASETİ

(Yüksek Lisans Tezi)

KÜBRA AYHAN

İstanbul, 2014

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

ÖMER BİN ABDÜLAZİZ'İN HORASAN VE MÂVERÂÜNNEHİR SİYASETİ

(Yüksek Lisans Tezi)

KÜBRA AYHAN

DANIŞMAN

Yrd. Doç. Dr. OSMAN AYDINLI

İstanbul, 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi KÜBRA AYHAN'nın ÖMER BİN ABDÜLAZİZ'İN HORASAN VE MÂVERÂÜNNEHİR SİYASETİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 18.07.2014 tarih ve 2014/26-09 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 23/07/2014

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Yrd. Doç. Dr. OSMAN AYDINLI	
2.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. NİHAL ŞAHİN UTKU	
3.	Jüri Üyesi	Doç. Dr. HASAN CİRİT	

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı : Kübra Ayhan

Numarası : 575111004

Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

Bilim Dalı : İslam Tarihi

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Osman AYDINLI

Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans Tezi/ Temmuz 2014

Anahtar Kelimeler : Ömer b. Abdülaziz, Horasan, Mâverâünnehir, Siyaset, İslamlaştırma, mevali, Hâricî, Mürcie, Ehli Beyt, cizye.

ÖZET

ÖMER BİN ABDÜLAZİZ'İN HORASAN VE MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİ SİYASETİ

Ömer b. Abdülaziz dönemi dikkatle incelendiğinde İslam tarihinin dönüm noktalarından biri olduğu görülür. Bunun en önemli sebebi Ömer'in yönetimde takip ettiği hak ve adalete dayanan politikasıdır. Ömer b. Abdülaziz'in Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde uyguladığı politika, ileride İslam bayrağını taşıyacak olan Türkler'in İslamlaşmasında da etkili olmuştur. Emevi idarecilerinin ırkçılık, baskı ve zulme dayanan yönetimleri iktidara muhalif grupların ortaya çıkmasına ve aleyhte hareket etmelerine yol açmıştır. Gerek Hâricîler gerek Ehli Beyt taraftarları Horasan mevalisi içerisinde kendilerine oldukça taraftar bulmuşlardı. Öne sürdüğü eşitlik fikriyle Mürcie de Horasan bölgesinde yayılmaya başlamıştı. Ömer b. Abdülaziz, bu gruplara karşı takındığı barışçı tavır ile hepsini yanına çekmeye çalışmış ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur. O, Mâverâünnehir bölgesinde başlattığı İslamlaştırma faaliyetleri ile buradaki yerli halkı İslam'a ısındırmaya çalışmıştır. Bu amaçla kötü uygulamalara devam eden yöneticiler değiştirilmiş, Müslüman olmuş yerli halktan alınan haksız vergiler kaldırılmış, bölgede ganimet amaçlı yapılan fetihler durdurulmuş, yerli yöneticilere İslam'a davet mektupları gönderilmiş ve bölgeye gönderilen İslam âlimleri ile insanlara İslam dini anlatılmıştır. Ancak Ömer b. Abdülaziz'in kısa süren

hilafeti ve ardından gelen Emevi idarecilerinin eski ırkçı ve adaletsiz uygulamalara geri dönmesi bölgenin İslamlaşma sürecinin uzamasıyla sonuçlanmıştır.

GENERAL INFORMATION

First and Last Name : Kübra Ayhan

Student ID : 575111004

Department : History of Islam and Arts

Major Field : History of Islam

Thesis Advisor : Assoc. Prof. Osman AYDINLI

Type of Thesis and Its Date : Master of Arts/ Jully 2014

Key Words : Omar b. Abdulaziz, Khorasan, Transoxiana, Policy, Islamization, supporters, Harijies, Murjiah, Ahl al-Bayt, capitation.

ABSTRACT

OMER BİN ABDULAZİZ'S REGİONAL POLİCY KHORASAN AND TRANSOXİANA

Omar b. Abdulaziz period when carefully examined the history of Islam is seen as one of the turning points. The most important reason for this is followed Omar's management based on rights and justice policy. Omar b. Abdulaziz in the Khurasan and Transoxanian region his policies have resulted in the Islamization of the Turks, who carry the banner of Islam in the future. The result of Umayyad rulers of racism, oppression and peersecution based management caused power the emergence of opposition groups. Not only Ahl al-Bayt and also Harijies found supporters in Khorasan. Murji'ah argued with the idea of equality had begun to spread in the Khorasan region. Omar b. Abdulaziz, the peaceful attitude against these groups has been largely successful. Transoxanian began in activities where the Islamization of indigenous peoples to Islam warmed up people to Islam. For this purpose, bad managers have been changed, new became Muslim indigenous people abolished from unfair tax, the booty for the conquests stopped, sent invitation letters to local administrators to Islam, with Islamic scholars people were informed about Islam. However, short period of Omar b. Abdulaziz, and then the old racist and unjust practices of the Umayyad Caliphate has resulted in the extension of the region's Islamization process.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ **7**

KISALTMALAR **9**

GİRİŞ

A. Araştırmanın Tanım, Kapsam ve Metodu **10**

B. Kaynaklar ve Araştırmalar 11

1. Kaynaklar 11

a. Coğrafya Eserleri 11

b. Genel Tarihler 13

c. Şehir Tarihleri, Ensâb, Tabakât ve Ansiklopedik Eserler 15

2. Araştırmalar 16

C. Ömer b.Abdülaziz Öncesi Horasan ve Mâverâünnehir Bölgesi 17

1. Horasan Bölgesi 17

2. Mâverâünnehir Bölgesi 23

D. Ömer b. Abdülaziz ve Dönemi 29

1. Hayatı 29

2. Dönemi 31

a. İdarî Politikaları 32

b. Askerî Politikaları 33

c. Malî Politikaları 34

d. Sosyal ve Kültürel Politikaları 36

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN HORASAN BÖLGESİ SİYASETİ

A. Ömer b. Abdülaziz'in Hilafetine Kadar Horasan Bölgesindeki İslam Fetihleri 37

B. Ömer b. Abdülaziz'in Horasan Bölgesi Sosyal ve İdarî Politikası 42

1. Ehli Beyt'e Yönelik Politikası 43

2. Haricîler'e Yönelik Politikası 50

3. Mürcie'ye Yönelik Politikası 55

4. Mevâlîye Yönelik Politikası 59

C. Ömer b. Abdülaziz'in Horasan Bölgesi Malî Politikası 62

İKİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİ SİYASETİ

A. Ömer b. Abdülaziz'in Hilafetine Kadar Maveraünnehir Bölgesindeki İslam Fetihleri 64
B. Ömer b. Abdülaziz'in Mâverâünnehir Bölgesi İdarî Politikası 72
C. Ömer b. Abdülaziz'in Mâverâünnehir Bölgesi İslamlaştırma Politikası 77
1. Fetihlerin Durdurulması 77
2. Müslümanlardan Cizyenin Kaldırılması 79
3. İslam'a Davet Mektupları Gönderilmesi, İyilik ve Hayra Teşvik Edilmesi 81
4. Bölgedeki Müslümanları Emniyete Alma Girişimleri 83
SONUÇ 86
BİBLİYOGRAFYA 88

ÖNSÖZ

Araplar'ın Sâsânî imparatorluğunu ortadan kaldırılmasıyla başlayan ve sonrasında devam eden fetihler ile Horasan bölgesi erken dönemde İslam hakimiyetine girmişti. Daha Hz. Ömer devrinde İslam orduları Ceyhun nehrine kadar ulaşmışlardı.

Horasan bölgesinin fethedilmesiyle birlikte Mâverâünnehir bölgesine ilk akınlar başlamış ve nihayetinde ikinci büyük fetih hareketinin başladığı Emevi halifelerinden Velid b. Abdülmelik döneminde, Mâverâünnehir bölgesinin de büyük bir kısmı fethedilmişti.

Bu fetihlerden kısa bir süre sonra hilafete geçen Ömer b. Abdülaziz döneminde İslam devletinin sınırları Çin'den Endülüs'e, Kafkaslar'dan Habeşistan'a kadar çok geniş bir alana yayılmıştı. İç siyasete büyük önem veren Ömer b. Abdülaziz, İslam devletine dahil olan tüm topraklarda barış ve eşitliğin sağlanması ve İslam'ın bu bölgelerde tam olarak yerleşmesini sağlamak için büyük gayret sarfetmiştir. Horasan ve ona bağlı Mâverâünnehir bölgeleri de aynı şekilde onun üzerinde dikkatle durduğu bölgeler olmuştur.

Ömer b. Abdülaziz'in Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde takip ettiği politikasını ele aldığımız çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmına araştırmamızın tanım, kapsam ve metodu hakkında bilgi vererek başladık. Ardından kullanmış olduğumuz kaynaklar ve araştırmalar ile ilgili bilgiler vererek tezimiz için önemlerini gösterdik. Aynı bölümde Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinin coğrafi durumlarını ayrı ayrı ele alarak çalıştığımız dönemde bu bölgelerin sınırlarını tespite çalıştık. Yine giriş bölümünde Ömer b. Abdülaziz ve Dönemi'ni ele aldık. Hayatı ile ilgili kısaca bilgi verdikten sonra Dönemi konusunda hilafeti boyunca takip ettiği idarî, askerî, malî, sosyal ve kültürel politikalarından bahsettik.

Birinci bölümde Ömer b. Abdülaziz'in Horasan bölgesi siyasetini ele aldık. Bunun için önce Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar Horasan bölgesinde gerçekleştirilen İslam fetihlerini özetlemeye çalıştık. Ardından Ömer b. Abdülaziz'in Horasan bölgesi siyasetinde belirleyici olan konuları tek tek açıkladık. Ömer b. Abdülaziz'in Ehli Beyt'e yönelik politikası, Hâricîler'e yönelik politikası, Mürcie'ye yönelik politikası ve son olarak mevâlîye yönelik politikasını açıkladık. Ömer b. Abdülaziz'in Horasan bölgesindeki malî politikaları ile bölümü sonlandırdık.

İkinci bölümde Ömer b. Abdülaziz'in Mâverâünnehir bölgesi siyasetini ele aldık. İlk bölümde olduğu gibi bu bölümde de önce Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar Mâverâünnehir bölgesinin fetih sürecini özetledik. Sonra Ömer b. Abdülaziz'in bölgedeki icraatlarını tek tek ele aldık. İlk olarak Yezid b. Mühelleb'in Horasan valiliğinden azledilmesi ve Cerrah b. Abdullah'ın Horasan valiliğini anlattık. Ardından Horasan ve Mâverâünnehir'de İslamlaştırma politikasını inceledik. Bu başlık altında bölgedeki fetihlerin durdurulması, cizyenin kaldırılması, İslam'a davet mektuplarının gönderilmesi, iyilik ve hayra teşvik edilmesi ve bölgedeki Müslümanlar'ı emniyete alma girişimlerini ele aldık. Sonuç bölümü ile de tezimizi bitirdik.

Çalışmamın tüm aşamalarında bana yardımcı olan, daima görüş ve tavsiyeleriyle beni yönlendiren danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Osman Aydınlı'ya teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tezi hazırladığım tüm zaman boyunca maddi-manevi yardımlarını bir an olsun esirgemeyen değerli anneme, babama ve desteğiyle her an arkamda olan eşime teşekkür etmeyi de bir borç bilirim.

Kübra Ayhan

İstanbul, 2014

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
b.	Bin, ibn
bkz.	Bakınız
C.Ü.	Cumhuriyet Üniversitesi
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
F.Ü.	Fırat Üniversitesi
h.	Hicrî
Hz.	Hazreti
İA	İslam Ansiklopedisi
İSTEM	İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikisi Dergisi
m.	Miladî
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü, ölüm tarihi
s.	Sayfa
sy.	Sayı
trc.	Tercüme, tercüme eden
ts.	Tarihsiz
v.dğr.	Ve diğerleri

GİRİŞ

A. Araştırmanın Tanım, Kapsam ve Metodu

Asrı Saadet ve Hulefâ-i Râşidîn devirlerinden sonra gelen Emeviler dönemi, İslam toplumunda iç karışıklıkların çok olduğu, yönetimde İslamî kaygıların arka plana itilip, ırkî, kabilevî ve kişisel çıkarların ön plana alındığı bir dönem olmuştur. Emevi halifelerinden Ömer b. Abdülaziz dönemi ise gerek idarî yönden, gerekse İslamî ahkâmın uygulanması yönünden âdeta bir Asrı Saadet ve Hulefâ-i Râşidîn dönemlerinin devamı niteliğinde olmuştur. Emevi iktidarı ne kadar İslamiyet ve adaletten uzaklaşmış ise Ömer b. Abdülaziz de bir o kadar İslam'a ve adalete geri dönmek için gayret sarfetmiştir.

Haleflerinden ve seleflerinden tamamen farklı olarak hakkaniyetli ve âdil bir yönetim prensibini şiar edinen Ömer b. Abdülaziz, dönemi kısa sürmesine rağmen İslam tarihi içerisinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu sebepledir ki gerek hayatıyla, gerekse yönetim anlayışıyla pek çok çalışmanın konusu olmuştur.

Ömer b. Abdülaziz'in hayatı ve hilafet yılları ile ilgili değerli çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar içerisinde onun Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerine yönelik takip ettiği siyasetin müstakil olarak çalışılmadığını tespit ettik. Bu konuyu çalışmamızın altında yatan sebeplerden ilki, Ömer b. Abdülaziz'in İslam tarihi içerisinde çok değerli idarecilerden biri olması ve söz konusu bölgelerdeki icraatlarının günümüze dahi ışık tutmasıdır. Diğer sebep ise, günümüzde dünya siyasetinde gözlerin yavaş yavaş Orta Doğu'dan Orta Asya'ya kayması ve bu bölge ile ilgili çalışmaların yoğunlaşmasıdır.

Biz de bu gibi sebepleri göz önünde bulundurarak Ömer b. Abdülaziz gibi değerli bir idarecinin Horasan ve Mâverâünnehir'de ne gibi icraatları olduğunu derli toplu bir şekilde ortaya koymaya çalıştık. Çalışmış olduğumuz zaman diliminde Horasan ve Mâverâünnehir idarî olarak birbirinden bağımsız olmadığı için iki bölgeyi birlikte ele almayı uygun gördük. Fakat her iki bölgenin şartları birbirinden farklı olduğu için de iki bölgeyi ayrı bölümlerde incelemenin daha anlaşılır olacağını düşündük.

Konu ve sınırlarını bu şekilde tespit ettikten sonra ilk olarak Arapça kaynakları tarayarak konu ile ilgili ana malzemeyi çıkardık. Bu kaynaklar içerisinde önce coğrafya eserlerinden Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinin neresi olduğunu tespit etmeye çalıştık.

Genel tarihler, tabakat ve şehir tarihi kitaplarından hem bölgenin fetih süreci ile ilgili bilgileri, hem de Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti ve Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki icraatları ile ilgili bilgileri topladık. Sonrasında konumuzla ilgili olduğunu düşündüğümüz araştırma eserleri ve makaleleri inceleyerek, konumuzun daha iyi anlaşılmasını sağlamaya çalıştık. Detaylara girince bizi konudan uzaklaştıracağını düşündüğümüz bilgileri de dipnotta işaret etmekle yetindik. Ayrıca araştırmamıza önemli katkısı olacağını düşündüğümüz pek çok ansiklopedi maddesini de tarayarak gerekli yerlerde bu bilgileri de kullanmayı ihmal etmedik.

B. Kaynaklar ve Araştırmalar

1. Kaynaklar

a. Coğrafya Eserleri

Tezimizin ana konusu olan Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerini incelerken verdiğimiz bilgiler çoğunlukla IV/X. yüzyılda Müslüman coğrafya âlimlerinin yazmış olduğu eserlere dayanmaktadır.

III/IX. yüzyılda yaşamış büyük tarih ve coğrafyacılardan olan Ya'kubî'nin (ö.294/897) *Kitâbü'l-Büldân'ı*[1] Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinin sınırlarını belirlerken sık sık kullandığımız kaynaklardan birisi olmuştur. Sahasındaki en eski kitaplardan biri olmasının yanı sıra müellifinin uzun süren araştırma ve seyahatlerinden sonra topladığı malzemeye dayanarak kaleme alınmış olması da eseri değerli kılan özelliklerdendir.

Batı Türkleri'ne dair önemli bilgiler veren İbn Rüste'nin (ö.300/913) *Kitâbü'l-A'lâki'n-nefîse'si*[2], kültür tarihi açısından değerli bilgiler veren İbnü'l-Fakîh'in (ö.300/913'ten sonra) *Kitâbü'l-Büldân'ı*[3] ve İslam dünyasının komşu memleketleri ve Türk ülkeleri ile ilgili çeşitli bilgileri de içeren Kudâme b. Ca'fer'in (ö.320/932) *Nübez min Kitâbi'l-Harâc ve San'ati'l-kitâbe'si*[4] de yeri geldikçe kullandığımız eserlerdendir.

---

[1] İbn Vâzıh Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Kitâbü'l- Büldân* (nşr. M.J. de Goeje), Lübnan 2002.

[2] İbn Rüste, Ebu Ali Ahmed b. Ömer, *Kitâbu'l-A'lâku'n-Nefîse*, Leiden 1892.

[3] İbnü'l-Fakih, Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, *Kitâbü'l-Büldân* (Nahvu men lem Tahakkuk min Kitâbi Ahbâru'l-büldan), (nşr. Yahya ez-Zehrânî), Mekke 1997.

[4] Kudâme b. Ca'fer, Ebu'l-Ferec Kâtip el-Bağdâdî, *Nübez min Kitâbü'l-Harac ve San'ati'l-Kitâbe*, Leiden 1889.

Önemli ve büyük yolların geçtiği yerlerden ve diğer coğrafi konulardan bahseden el-Mesâlik ve'l-Memâlik türü coğrafya eserlerinin ilklerinde olan İbn Hurdâdbih'in (ö.300/913) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*[5] adlı eseri de araştırmamızda kulandığımız önemli coğrafya eserlerindendir. Orta Asya ve Mâverâünnehir bölgesindeki Türkler hakkında önemli bilgilerle birilkte bu eserden özellikle Mâverâünnehir bölgesinin sınırlarının tespitinde yararlandık.

Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinin coğrafi durumunu tespitte en çok faydalandığımız eserlerden birisi de İstahrî'nin (ö.340/951-952'den sonra) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*[6] isimli eseridir. Coğrafi seyahatler yaparak gezdiği bölgelerin IV/X. yüzyıldaki yapısıyla ilgili bilgileri kendi gözlemlerine dayanarak yazması eserinin önemini ortaya koymaktadır.[7] Her bölgenin şehirlerinden, nehirlerinden, dağlarından, yollarından ve sosyal durumlarından bahseden eserin önemli bir diğer özelliği de günümüze kadar ulaşan bir Mâverâünnehir haritasına yer vermiş olmasıdır.

Çok sık kullandığımız diğer önemli bir kaynak da İbn Havkal'ın (ö.367/977) *Sûretü'l-Arz*[8] adlı coğrafya eseridir. Endülüs'ten Taraz'a kadar İslam dünyasının her tarafını dolaşan İbn Havkal da, gözlemlerine dayanarak eserini kaleme almıştır. Coğrafi bilgilerle birlikte eserde yer alan haritalar da araştırmamızda bize ışık tutmuştur. Coğrafi bilgilerden başka sosyal hayat, önemli binalar, madenler, ticaret, sanat, zirai mahsuller…vs ile ilgili de önemli bilgiler veren İbn Havkal'ın bu eseri Horasan ve Mâverâünnehir bölgesiyle ilgili detaylı bilgiler vermesi sebebiyle çalışmamız için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur.

Yer isimlerine göre alfabetik olarak kaleme alınmış olup Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki yerleşim birimleri hakkında önemli bilgiler veren Yâkut el-Hamevî'nin (ö.629/1229) *Mu'cemü'l-Büldân'ı*[9] da araştırmamız için önemli kaynaklardan birisi olmuştur. Eserin önemli bir özelliği olan, ele aldığımız şehir ve bölgelerde yetişen önemli kişi ve âlimlerden bahsetmesi de çalışmamızda faydalandığımız hususlardandır.

---

[5] Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâdbih, *el-Mesâlik ve'l- Memâlik*, Leiden 1889.

[6] Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (İslamic Geography, ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992.

[7] Osman Aydınlı, *Fethinden Sâmânîlerîn Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul 2011, s. 21.

[8] Ebü'l-Kasım Muhammed İbn Havkal, *Sûretü'l-arz (*İslamic Geography, ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992.

[9] Şehâbeddin Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah el-Hamevî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrut 1977.

Bu kaynaklardan başka Mes'ûdî'nin (ö.345/956) *Mürûcü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher'i*[10], Sem'ânî'nin (ö.562/1166) *el-Ensab'ı*[11], Kazvînî'nin (ö.682/1283) *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd'ı*[12], Dımaşkî'nin (ö.727/1327) N*uhbetü'd-dehr fî acâibü'l-ber ve'l-bahr'ı*[13] ve Ebü'l-Fidâ'nın (ö.732/1331) *Takvîmü'l-Büldân*[14] adlı eserleri de yine yeri geldikçe faydalandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır.

b. Genel Tarihler

Horasan ve Mâverâünnehir'in fetih süreci, Ömer b. Abdülaziz'in hayatı ve hilafeti ve Ömer b. Abdülaziz'in Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki politikaları ile ilgili konuları ele alırken pek çok tarih kitabından yararlandık. Bilgileri mümkün mertebe ilk kaynaklardan aktarmaya özen gösterdik. İlk olarak başvurduğumuz eserlerden Halîfe b. Hayyât'ın (ö.240/854) *Târîh*'i[15] ve Dîneverî'nin (ö.282/895) *el-Ahbârü't-tıvâl*'inde[16] konumuzla ilgili oldukça az, kısa ve öz bilgiler bulunmaktadır.

İslam fetihleri konusunda en sağlam kaynaklardan[17] biri olan Belâzurî'nin (ö.279/842) *Fütûhu'l-Büldân'ı*[18] özellikle Horasan ve Mâverâünnehir'in fetih süreci ve Ömer b. Abdülaziz'in bu bölgelere yönelik faaliyetleri ile ilgili bilgileri yönüyle tezimiz açısından büyük önem arz etmektedir. Yalnızca siyasi tarihle ilgili bilgiler vermekle kalmayıp yeri geldikçe idarî ve iktisadî konular, divanlar, vergiler, mühürler, anlaşma metinleri…vs ile ilgili bilgilere de yer vermesi ve bunların genellikle mübalağadan uzak, öz ve doğru bilgiler olması çalışmamız açısından eserin değerini artırmaktadır.[19]

---

[10] Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'udi eş-Şâfii', *Mürûcü'z-zeheb ve meâdinü'j-cevher* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Mısır 1964.

[11] Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (nşr.Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî), Kahire 1980.

[12] Zekeriyyâ b. Muhammed el-Kazvînî, *Kitâbu Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd* (nşr. Ferdinand Kustenfeld, İslamic Geography, ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1994.

[13] Ebû Abdullah Şeyhürrabve Şemseddin Muhammed b. EbûTalib ed-Dımaşkî, *Nuhbetü'd-dehr fî acâibü'l-ber ve'l-bahr* (İslamic Geography, ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1994.

[14] Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail b. Ali el-Hamevî, *Takvîmü'l-büldân* (İslamic Geography, ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1994.

[15] Halîfe b. Hayyât, *Târîh* (nşr. Ekrem Ziya el-Ömerî), Riyad 1985.

[16] Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tıvâl* (nşr. Ömer Faruk et-Tabbâ'), Beyrut 1995.

[17] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 97.

[18] Ahmed b. Yahya b. Cabbar el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân* (nşr. Abdullah Enes et-Tabbâ'), Beyrut 1987.

[19] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 23.

Bir diğer erken dönem İslam tarihçisi olan Ya'kubî'nin (ö.294/905) *Târîh*[20]*'i* de bilgilerinden faydalandığımız, siyasi tarih ile birlikte kültür tarihi ile ilgili bilgilere de yer veren kaynaklardandır.

Tezimizle alakalı en geniş bilgilerin yer aldığı kaynaklardan ilki Taberî'nin (ö.310/922) *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk'*udur[21]. Bu eser, Ömer b. Abdülaziz'in hayatı ile ilgili bilgiler de olduğu gibi asıl konumuz olan onun Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde takip ettiği siyaseti ile ilgili de ana malzemeyi bize sağlayan eserlerdendir.

İbn A'sem el-Kûfî'nin (ö.314/926) *Fütûh*'undan[22] da yeri geldikçe faydalandık. Eserde Taberî ve İbnü'l Esîr'de yer almayan bazı bilgilere rastlamış olsak da bunlar bizim konumuzla tam alakalı olmadığı için belirtme gereği duymadık.

İbnü'l-Esîr'in (ö.630/1232) *el-Kâmil fi't-târîh'i*[23] tezimizin vazgeçilmez bir diğer kaynağıdır. Elindeki bilgileri Taberî'ye göre daha titiz bir şekilde kullanmış böylece Taberî'nin zikrettiği farklı rivayetler arasında tercih hususunda bize büyük faydalar sağlamıştır.[24] Dolayısıyla İbnü'l-Esîr'in bu eseri tezimizle alakalı temel malzemeyi bize sağlayan önemli kaynaklardan biridir.

İlk dönem İslam tarihi eserlerinden istifade edilerek hazırlanan sonraki müelliflerin eserlerinden de gerekli ölçüde faydalandık. Nüveyrî'nin (ö.733/1332) *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb'i*[25], İbn Kesîr'in (ö.774/1372) *el-Bidâye ve'n-nihâye'si*[26], İbn Haldûn'un (ö.808/1406) *el-İber'i*[27] ve Diyarbekrî'nin (ö.966/1559) *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*

---

[20] İbn Vâzıh Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîh*, I-II, Beyrut 1960.

[21] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Tâberî, *Târîhu'r-rüsul ve'l-mülûk* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrahim), I-XI, Kahire ts.

[22] İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem (ö.314/926), *el-Fütûh*, I-IV, Beyrut 1986.

[23] İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî (ö.630/1232), *el-Kâmil fi't-târîh* (nşr. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdı), I-XI, Beyrut 1987.

[24] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.26.

[25] Şehâbeddin Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), I-XXVII, Kahire 1976.

[26] İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), I-XXI, Daru Hicr 1995.

[27] İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *el-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahüm min zevi's-sultâni'l-ekber*, I-VII, Beyrut 2000.

'i [28] de konuların daha iyi anlaşılmasında faydalandığımız tarih kaynaklarıdır.

c. Şehir Tarihleri, Ensâb, Tabakât ve Ansiklopedik Eserler

Nerşahî'nin (ö.348/959) *Târîhu Buhara'sı*[29], Buhara'nın Mâverâünnehir'in önemli şehirlerinden biri olması dolayısıyla hem bölgenin coğrafî konumu hem de bölgenin fethedilme süreci ile ilgili oldukça değerli bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır. Ayrıca Buhara tarihi için birinci elden kaynak olması da çalışmamız açısından değerinin bir göstergesidir.

İbn Asâkir'in (ö.571/1175) *Târîhu Medîneti Dımaşk*[30] adlı hacimli eserinde Ömer b. Abdülaziz'le ilgili oldukça geniş bilgi bulunmaktadır. Çünkü hilafet merkezinin Şam'da bulunmasından ötürü halife Ömer b. Abdülaziz'e eserde oldukça geniş bir yer ayrılmıştır.

Erken dönem eserlerinden biri olan İbn Sa'd'ın (ö.230/845) *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sında[31] da Ömer b. Abdülaziz ile ilgili geniş bilgi yer almaktadır. Sem'anî'nin (ö.562/1166) el- *Ensâb*'ı ve Zehebî'nin (ö.748/1347) *Siyeru a'lâmin'n-nübelâ'sı*[32] ve *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*[33] eserleri de diğer başvurduğumuz kaynaklardandır.

2. Araştırmalar

Tezimizi hazırlarken kaynakların yanı sıra bazı araştırmalar da bize önemli ölçüde yol göstermiş, boşlukları doldurmada yardımcı olmuştur. Bu çalışmaların başında Osman Aydınlı'nın *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*[34] isimli doktora tezi çok önemli bir yer tutmaktadır. Semerkant'ın Mâverâünnehir'in en önemli merkezlerinden biri olması sebebiyle bu alanda yapılmış olan çalışma, bizim konumuz olan Mâverâünnehir'i de kapsamakta ve bize kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Araştırmada çalışılan

[28] Hüseyin b. Muhammed b. Hasan ed-Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, I-II, Beyrut ts.

[29] Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, *Târîhu Buhara*,(nşr. Emin Abdülmecid Bedevî- Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî), Kahire ts.

[30] İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan ed-Dımaşkî, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (nşr. Muhibbuddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî), I-LXXX, Beyrut 1996.

[31] Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire 2001.

[32] Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ' (nşr. Me'mun es-Sâğarcı), I-XXV, Beyrut 1985.

[33] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm* (nşr. Ömer Absüsselâm et-Tedmürî),I-LIII, Beyrut 1990.

[34] Osman Aydınlı, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul 2011.

zaman dilimi Ömer b.Abdülaziz dönemini de kapsadığından özellikle Ömer b. Abdülaziz'in Mâverâünnehir bölgesinde takip ettiği politika ile ilgili kaynak bilgilerinin irdelenmesi ve yapılan değerlendirmeler çalışmamız açısından son derece önemlidir.

Hasan Kurt'un, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği*[35] isimli doktora çalışması da faydalandığımız önemli araştırma eserlerinden biri olmştur. Aynı şekilde Buhara'nın da Mâverâünnehir bölgesinin önemli merkezlerinden biri olması sebebiyle kitapta hem bölgenin coğrafi yapısı hem de fetih süreci ile ilgili konularda verilen bilgi ve değerlendirmeler çalışmamıza ışık tutmuştur.

Ömer b. Abdülaziz'in hayatı ve halifeliği süresince icraatları ile ilgili Mevlüt Koyuncu'nun *İkinci Hazreti Ömer*[36] isimli ilmî çalışması ile Ahmet Ağırakça'nın *Ömer b. Abdülaziz; İslamî Toplumun Yeniden İnşası*[37] ve *İslam'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz*[38] isimli eserleri genellikle faydalandığımız çalışmalar arasında yer almışlardır.

Özellikle Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinin sınırlarını tespit ederken, Eşref Buharalı'nın *İstahrî ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Mâverâünnehir*[39] makalesi, adı geçen iki ana kaynağı kullanırken yol gösterici olmuştur. Sebahattin Samur'un *İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan: Yeri ve X. yüzyıldaki Durumu*[40] adlı makalesi de Horasan bölgesi ve önemli merkezleri ile ilgili kapsamlı bilgiler içermektedir.

Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinin fetih süreciyle ilgili Osman Çetin'in *Türk-İslam Devletleri Tarihi*[41] isimli eseri verdiği derli toplu bilgiler ile; İsmail Pırlanta'nın *Horasan Bölgesinin Fethi Meselesi*[42] isimli makalesi ise fetih süreci ile ilgili verdiği kapsamlı bilgiler ile konuyu toparlamamızda etkili olmuşlardır.

---

[35] Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği,* Ankara 1998.

[36] Mevlüt Koyuncu, *İkinci Hazreti Ömer*, İstanbul 1996.

[37] Ahmet Ağırakça, *Ömer b. Abdülaziz. İslamî Toplumun Yeniden İnşası*, İstanbul 2011.

[38] Ahmet Ağırakça, *İslam'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz,* İstanbul 1995.

[39] Eşref Buharalı, "İstahrî ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Mâverâünnehir", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 99, Aralık 1995, s. 29-77.

[40] Sebahattin Samur, "İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan: Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu", *Bilimname*, IX, 2005/3, s. 89-104.

[41] Osman Çetin, *Türk-İslam Devletleri Tarihi,* İstanbul 2009.

[42]İsmail Pırlanta, "Horasan Bölgesinin Fethi Meselesi", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, XV, sy. 1, s. 387-402.

Ehli Beyt'le ilgili Bahaüddin Varol'un *Ehli Beyt Nesli: Hilafet Mücadelesinde*[43] kitabı ile Gülgûn Uyar'ın *Ehli Beyt: İslam Tarihinde Ali-Fâtıma Evladı*[44] kitabı, Hâricîler'le ilgili Ahmet Yönem'in "*Hâricîler in Horasan ve Mâverâünnehir Bölgesine Geçiş Süreci"*[45] makalesi ve Mürcie ile ilgili olarak da Sönmez Kutlu'nun *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*[46] kitabı adı geçen konuları düzenlememizde büyük ölçüde faydalandığımız çalışmalardır.

Bunlardan başka Hasan İbrahim Hasan'ın *İslam Tarihi*[47] adlı ansiklopedik çalışmasında konumuzla ilgili pek çok bilgi ve değerlendirme bulunmaktadır. Bu bilgiler kaynaklarda yer alan bilgilerle çoğu kez örtüşmektedir. Bu açıdan bu eserde oldukça sık başvurduğumuz önemli çalışmalar arasındadır.

Zekeriya Kitapçı'nın *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*[48], Barthold'un *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*[49] ve Brockelmann'ın *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*[50] isimli eserleri de faydalandığımız çalışmalar arasındadır.

C. Ömer b. Abdülaziz Öncesi Horasan ve Mâverâünnehir Bölgesi

"Ömer b. Abdülaziz'in Horasan ve Mâverâünnehir Siyaseti" konulu tezimizin daha iyi anlaşılması için ilk olarak Horasan ve Mâverâünnehir deyince hangi bölge ve şehirlerin kastedildiğini ortaya koymamız, bu bölgelerin sınırlarını çizmemiz gerekmektedir. Bu noktada dikkat çekmemiz gereken önemli bir husus Horasan ve Maveraünnehir bölge sınırlarının değişen zaman ve şartlara göre farklılık göstermesidir. Bu nedenle gerek coğrafya gerek tarih kitaplarında farklı tanımlar yapılmış, farklı sınırlar gösterilmiştir.

---

[43] Bahaüddin Varol, *Ehli Beyt Nesli: Hilafet Mücadelesinde*, Konya 2004.

[44] Gülgûn Uyar, *Ehli Beyt: İslam Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı,* İstanbul 2004.

[45] Ahmet Yönem, "Hâricîlerin Horasan ve Mâverâünnehir Bölgesine Geçiş Süreci", *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16:2 (2011), s. 191-193.

[46] Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2002.

[47] Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî- Dinî- Kültürel-Sosyal İslam Tarihi* (trc, İsmail Yiğit v.dğr.), I-VI, İstanbul 1987.

[48] Zekeriya Kitapçı, *Araplar'ın Türkistana'a Girişi*, İstanbul 2000.

[49] Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975.

[50] Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi* (çev. Neşet Çağatay), Ankara 1964.

1. Horasan Bölgesi

Horasan tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adıdır.[51] İran'ın doğusundaki bu geniş arazi, ele aldığımız dönemde Amu-Derya'nın güneyindeki ve Hindu-Kuş'un kuzeyindeki memleketleri ihtiva ettiği gibi, siyasi bakımdan Mâverâünnehir ile Sicistan'ı da hudutları içine almıştır.[52] Horasan'ın sınırları, buranın idarî bakımdan büyüyüp küçülmesiyle ilgili olarak tarih boyunca çeşitli farklılıklar göstermiştir.[53]

Söylenildiğine göre "Hor" Farsça'da "güneş", âsân, "yer, mekan" anlamına geldiği için Horasan "Güneş ülkesi" demektir.[54] İslam coğrafyacıları bölgenin neresi olduğu ile ilgili hemfikir gibi görünseler de önceki eserlerle sonrakiler kıyaslandığında birtakım farklılıklar olduğu görülür. Mesela Yâkut el-Hamevî (ö.629/1229), Horasan'ın geniş bir bölge olduğunu söyledikten sonra Irak'tan başlattığı Horasan sınırının Hind'e kadar ulaştığını belirtir. Toharistan, Gazne, Sicistan ve Kirman'ın Horasan'a dahil olmayıp çevre sınırları olduğunu ve Horasan'ın *"ümmühat"* denilen önemli merkezlerinin Nisabur, Herat ve Merv olduğunu söyler. Diğer bazı önemli şehirlerini ise Belh, Tâlekan, Nesa, Ebiverd ve Serahs olarak sayar.[55]

Yâkut'un ifadesi ile Belâzûrî (ö.279/892), Horasan'ı dört bölgeye ayırmaktadır:

1. İranşehr: Nisabur, Kûhistan, Tabesyn, Herat, Bûşenc, Bâzeğis ve adı Taberân olan Tûs' u içine alır.

2. Mervüşşahcân: Serahs, Nesa, Ebiverd, Merverruz, Tâlekan, Harezm ve Âmul'u içine alır. O ikisi (Harezm ve Âmul) Ceyhun nehri üzerindedir.

3. Burası nehrin (Ceyhun nehri) batı tarafındaki ülkedir. Nehir ile arasında 8 fersahlık mesafe vardır. Faryâb, Cürcan, Yukarı Toharistan, Hast, Enderâbe, Bâmiyan, Bağlan ve Vâlic'i içine

---

[51] Osman Çetin, "Horasan", *DİA,* İstanbul 1998, XVIII, 234.

[52] Cl Huart., " Horasan", *İA,* V, 560.

[53] Çetin, "Horasan", XVIII, 234. İslam tarih ve coğrafyacıları bu sebeple bölgeyi değişik iklim kuşakları içinde göstermişlerdir. Mesela bu bölgeyi Mes'ûdî birinci iklim bölgesinde (*Mürûcü'z-zeheb*, I, 87), İbn Haldûn üçüncü iklim bölgesinin sekizinci bölümünde (*Mukaddime* (nşr. Halil Şehade), Beyrut 2001, I, 80-81) ve Zekeriyyâ el-Kazvînî dördüncü iklim bölgesinde (*Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd,* s.242) zikreder.

[54] Sem'ânî, V, 67; Yâkut, II, 350; Dımaşkî, s. 221; Ebü'l-Fidâ, s. 441.

[55] *Mu'cemü'l-büldân,* II, 350. Aynı yerde Yâkut, bazılarının Hârizm ve Mâverâünnehir'i de Horasan'dan saydıklarını fakat kendisinin bu görüşe katılmadığını belirtir.

alır. Tirmiz, Belh'in doğusundadır. Sağaniyân, Aşağı Toharistan, Hulm ve Simincan bölgelerini ihtiva eder.

4. Mâverâünnehir: Buhara, Şaş, Turarbend, Soğd yani Kiş, Nesef, Rûbistan, Üşrusene, Mukanna'nın kalesi olan Senam, Fergana ve Semerkant'ı ihtiva eder.[56]

Buradan anlaşılacağı üzere Belâzûrî, Mâverâünnehir ve Harezm'i Yâkut'un aksine Horasan'a dâhil etmektedir.

İbn Hurdâdbih'e (ö.300/912) göre ise Horasan bölgesinin idarî olarak dört vilayeti bulunmaktadır. Bunlar; Mervüşşahcan vilayeti, Belh ve Toharistan vilayeti, Herat, Bûşenc, Bâzegis, Sicistan vilayeti ve Mâverâünnehir vilayeti.[57]

İbn Rüste (ö.300/912) ise, İranşehr'in birkaç kısma ayrıldığını ve bir kısmının, güneşin en uzun günlerde doğduğu yerle en kısa günlerde doğduğu yer arasındaki sahanın olduğunu ve buranın da Horasan olarak adlandırıldığını söyler. Sonrasında ise Horasan'ın ihtiva ettiği bölgeleri şöyle sıralar: Tabeseyn, Kûhistan, Nisabur, Herat, Bûşenc, Bâzeğis, Tûs, Nesa, Serahs, Ebiverd, Merverruz, Tâlekan, Faryâb, Cüzcan, Belh, Toharistan, Tirmiz, Buhara, Semerkant, Kiş, Nesef, Şâş, Fergana ve Üşrûsene'dir.[58] Görüldüğü gibi İbn Rüste de Mâverâünnehir'i Horasan'ın bir parçası olarak göstermektedir.

İstahrî ve İbn Havkal'a göre ise Horasan, doğuda Sicistan ve Hint ülkesi, batıda Gûz ovası ve Cürcan'ın nahiyeleri, kuzeyde Mâverâünnehir ve Huttal arasındaki Türk diyarından az bir kısım ve güneyde Cürcan, Taberistan, Rey ve buralara bağlı yerlerle Deylem dağlarının köylerine kadar uzanan Kûmis ve Fars ovası ile çevrilidir.[59]

Bu farklılıklarla birlikte İslam coğrafyacılarına göre genellikle Horasan doğudan Huttel, Gur ve kısmen Sicistan; güneyden Deştilût (Lut Çölü) ve Kirman ile Rey arasındaki Fars toprakları; batıdan Deştikevîr'in (Kevir Çölü) batı kısmı ve Taberistan ile Cürcân; kuzeyden de Türkmenistan'ın bir bölümü, Hârizm ve Mâverâünnehir tarafından çevrilmiş geniş bir alandır.[60] Ayrıca bu geniş alan *"ümmühât"* denilen Nişabur, Merv, Belh ve Herat

---

[56] Yâkut, II, 351. Yâkut gibi kendinden sonra gelen İslam Coğrafyacıları Belâzûrî'den bilgileri alırken sistemli bir hale getirerek bu gruplamayı yapmışlardır. Bizzat Belâzûrî'nin kendisi bu şekilde bir gruplama yapmak yerine bölgenin fethini anlatırken yeri geldikçe bilgiler vermektedir.

[57] İbn Hurdâdbih, s. 18.

[58] İbn Rüste, s. 103-105.

[59] Istahrî, s. 253; İbn Havkal, s. 426.

[60] Çetin, "Horasan", XVIII, 234.

merkezleri etrafında yer alan dört büyük bölge olarak da tasvir edilir.[61] Bunlardan başka diğer bazı önemli şehirleri de; Kûhistan, Tûs, Nesa, Ebiverd, Serahs, İsfizâr, Bûşenc, Bâzeğis, Kenc-i Rustak, Merverrûz, Cüzcan, Garc eş-Şar, Bâmiyan, Toharistan, Zem ve Âmul'dür.[62]

Sonuç olarak Horasan, Emevîler devrinde çok geniş coğrafi bölgelere yayılmış olan Arap-İslâm İmparatorluğunun genellikle doğu bölgesine verilen genel, idarî bir isimdir. İslâm tarihinde bununla Irak'tan sonra başlayan ve bugünkü İran da dâhil, Ceyhun nehrine kadar yayılan çok geniş coğrafi bölgeler kastedilmektedir.[63]

Konumuzun daha iyi anlaşılmasını sağlamak için Horasan' a bağlı bazı bölgelerle ilgili kısaca bilgi vermeyi gerekli gördük. Mesela bu bölgelerden biri olan Nisabur, Ebreşehr olarak da bilinir. Düz bir arazide kurulmuştur. Binaları kerpiçten olup şehristan (asıl şehir), kuhendiz (iç kale) ve rabatı (dış mahalle) vardır.[64] Horasan'ın büyük ve güzel şehirlerinden biridir.[65] İbn Havkal, şehir pazarlarını ve çarşılarını uzun uzadıya anlattıktan sonra sözü bölgede çok önemli olan kanallara getirir. Şehrin sularının çoğunun kanallardan aktığını, bu suların evlerin altından akarak şehrin dışındaki tarlalarda açığa çıktığını söyler.[66] Ayrıca canlı bir ticarete ve üretime sahip olan bu şehirde çeşitli bezler ve çok kıymetli pamuklu ve ipekli elbiseler üretilerek İslam ülkelerinin dışına dahi ihraç edilmektedir.[67]

Horasan'ın en meşhur ve önemli şehirlerinden birisi de Merv'dir.[68] Burası Mervüşşahcan denilen eski bir şehirdir.[69] Şehir, tuzlu ve kumlu düz bir arazide kurulmuş olup dağlardan uzaktır. İslamî dönemde ilk Cuma namazının kılındığı cami, şehir içinde bina edilmiştir.[70] Merv, İslam ordusu tarafından fethedildiği ilk yıllarda müslüman askerlerin karargahıydı ve uzun bir süre bütün Horasan bölgesinin merkezi olarak kalmıştır.[71] Ya'kûbî, şehir halkını Acem ve Araplar'ın oluşturduğunu, Araplar'ın genellikle Ezd ve Temîm kabilelerinden, Acemler'in ise dihkanlardan meydana gelen bir eşraf kesimini içerdiğini

[61] Yâkut, II, 350; Dımaşkî, s. 223; Çetin, "Horasan", XVIII, 234.

[62] Istahrî, s. 253-254; İbn Havkal, s. 430.

[63] Kitapçı, *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*, İstanbul 2000, s.3 7.

[64] Istahrî, s. 254; İbn Havkal, s. 431.

[65] Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân*, s. 95; Yâkut, V, 331; Dımaşkî, s. 225.

[66] *Sûretü'l-Arz*, s. 432-433.

[67] İbn Havkal, s. 432-433. Ayrıca bkz. Samur, s. 97.

[68] Ya'kûbi, *Kitâbü'l-büldân*, s. 98; Yâkut, V, 112.

[69] İbn Havkal, s. 434; Dımaşkî, s. 225,

[70] Istahrî, s. 258-259; İbn Havkal, s. 434.

[71] İbn Havkal, s. 436.

belirtmektedir. Ayrıca şehirde ciddi bir tarım ve sanayi üretiminin bulunduğunu hatta Horasan kumaşları diye bilinen kaliteli kumaşların Merv'de dokunduğunu da söyler.[72] İbn Havkal da ipek kozasının Cürcan ve Taberistan'a Merv'den gittiğini bildirir.[73]

Horasan'ın *"ümmühat"* denilen şehirlerinden Herat'ın[74], sağlam bir hisarı vardır. Şehrin etrafında ve içerisinde su bulunur.[75] Dolayısıyla zirai üretim hem şehir ve çevresinde, hem de bu idarî merkeze bağlı bölgelerde büyük bir alanda yapılmaktadır. Şehrin camilerindeki ilmi halkalar ise hayli öğrenci çekmektedir. İbn Havkal, bu camileri Belh'inkilerle kıyaslamakta ve *"Bu mescitlerde, Şam ve Suğur mescitlerindeki gibi fakihler ve Kur'an erbabından kalabalıklar bulınur."* demektedir.[76] Dımaşkî, Gûr dağından gelen nehrin buradan aktığını belirtir.[77]

Belh'e gelince, Ya'kubî buranın Horasan'ın en büyük şehri olduğunu söyler. Horasan padişahı olan Tarhan burada otururdu.[78] Bölgede önce Türklerle Farslar arasında sonra da Türklerle Araplar arasında uzun hakimiyet mücadeleri yaşanmıştır.[79] Sonunda Ahnef b. Kays tarafından fethedilen şehir[80], Merv ve Herat gibi önemli şehirlerdendir. Toharistan, Huttel, Benchir, Bedehşan ve Bâmiyan buraya bağlıdır.[81] İslam fütuhatı döneminde zaman zaman Merv'in yerine bölgenin başkentliğini yapan şehir, doğu-batı, kuzey-güney istikametinde ilerleyen ticaret yollarının tam kavşak noktasında yer almıştır.[82]

Horasan'ın en geniş bölgelerinden birisi Toharistan'dır. Toharistan, Arap - İslam fetihlerinin bu bölgeye yayıldığı devirlerde ve geniş manada Ceyhun nehrinin aşağı mecrasının sağ ve solunda yer alan ve Belh'in doğu mıntıkasına bağlı bütün dağlık kısımları da içine alan çok geniş bir bölge olarak biliniyordu.[83]

---

[72] *Kitâbü'l- Büldân,* s. 98-99.

[73] *Sûretü'l-arz,* s. 436. Ayrıca bkz Samur, s. 97.

[74] Yâkut, V, 396.

[75] Istahrî, s. 264; İbn Havkal, s. 437.

[76] *Sûretü'l-arz,* s. 438. Ayrıca bkz. Samur, s. 98.

[77] Dımaşkî, s. 225. Herat, günümüzde Afganistan'ın önemli yerleşim birimlerinden birisidir. (Samur, s. 98).

[78] Ya'kûbi, *Kitâbü'l-büldân,* s. 116.

[79] Samur, s. 98.

[80] Belâzûrî, s. 572; Yâkut, I, 479.

[81] Istahrî, s. 275; İbn Havkal, s. 447.

[82] Samur, s. 97.

[83] Yâkut, IV, 23. Ayrca bkz. Kitapçı, *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*, s. 82.

Taberistan, kuzeyde Hazar denizi; güneyde Elbruz dağları silsilesi; doğuda Cürcan ve batıda Gilan sınırları ile çevrilmiş ve toprağı bereketli, sulak, meyvesi bol bir ülke idi.[84] Taberistan'a bağlı bölgeler olarak Dihistân, Cürcân, Esterâbad ve Âmul sayılır.[85]

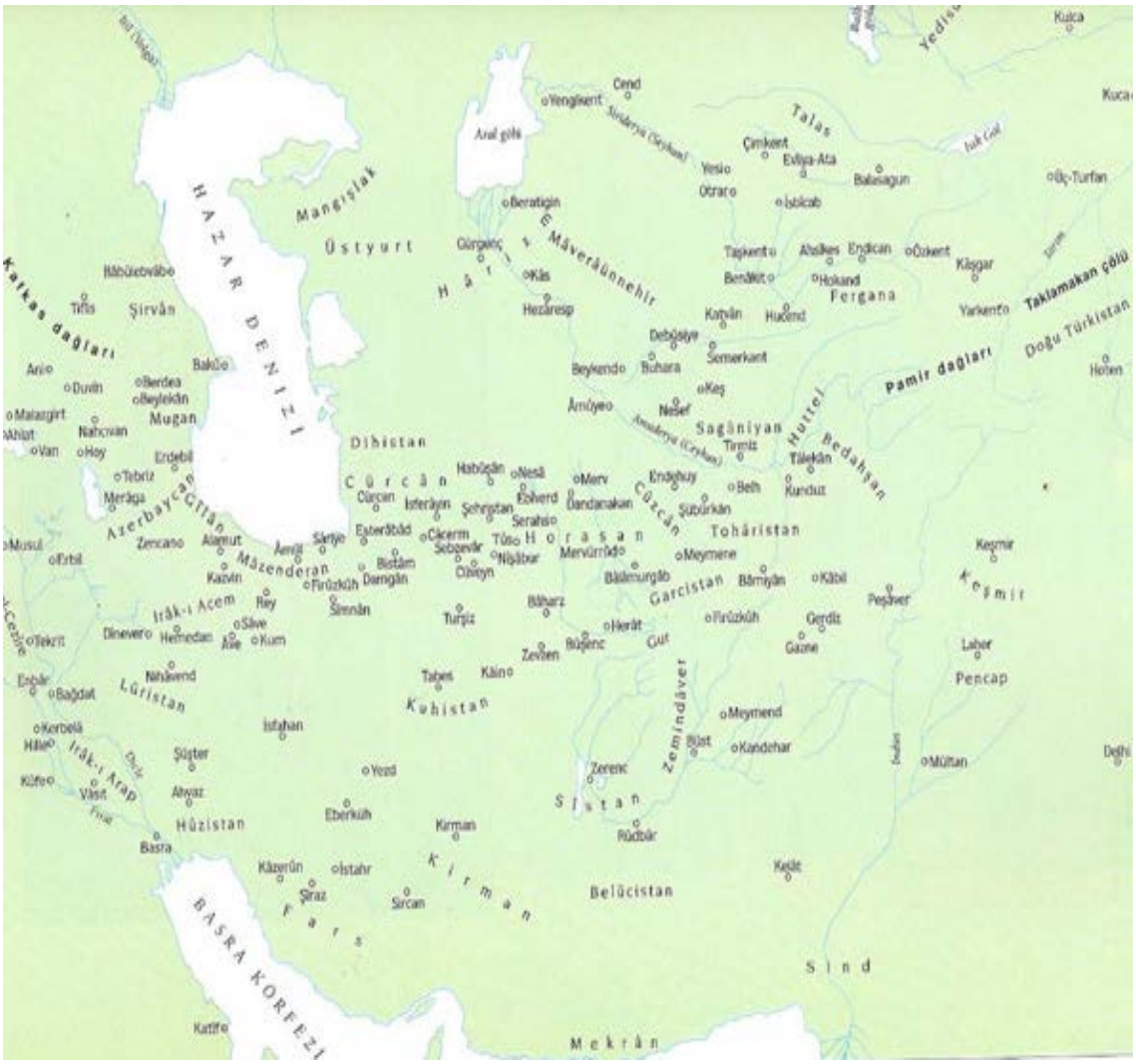
İbn Hurdâdbih'in yapmış olduğu ayrıma göre Horasan'ın geniş bölgelerinden bir diğeri de Mâverâünnehir'dir.[86] Mâverâünnehir, üzerinde çalışmış olduğumuz Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği döneminde başlı başına bir bölge değil, Horasan'a bağlı bölge ve vilayetlerden biri olarak kabul edilmektedir. Ancak III/IX. yüzyılda Sâmânîler döneminde bölgenin Horasan'dan ayrı ve özel bir statüye sahip olduğu görülmektedir.[87]

[84] Kitapçı, *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*, s. 129

[85] Yâkut, IV, 13.

[86] *el-Mesâlik ve'l- Memâlik,* s. 18.

[87] Osman Gazi Özgüdenli, "Maveraünnehir", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 177.

HAZAR DENİZİ
Aral gölü
Mangışlak
Üstyurt
Kafkas dağları
Şirvân
Bakû
Mugan
Dihistan
Cürcân
Azerbaycan
Mâzenderan
Irâk-i Acem
Lûristan
Kuhistan
Hûzistan
Basra
Fârs
Kirman
Belûcistan
Mekrân
Sind
BASRA KÖRFEZİ
Sîstan
Zemindâver
Pencap
Pamir dağları
Taklamakan çölü
Doğu Türkistan
Fergana
Taşkent
Semerkant
Buhara
Merv
Nişâbur
Herât
Gazne
Kâbil
Peşâver
Keşmir
Meymend
Kandehar
Mültan
Kirman
Yezd
İsfahan
Şîraz
Kâzerûn
Basra
Kûfe
Bağdat
Tebriz
Erdebil
Van
Musul
Erbil
Tekrit
Hemedan
Rey
Kazvin
Zencan
Ahlat
Malazgirt
Muş
Duvin
Ani
Nahçıvan
Hoy
Merâga
Meyleki
Berdea
Tiflis
Gürgenç
Otrar
Yengikent
Cend
Talas
Çimkent
Evliya-Ata
Balasagun
Üç-Turfan
Beratagin
Kâs
Hezâresp
Beykend
Amûye
Nesef
Keş
Tirmiz
Hatlon
Endigüy
Belh
Kunduz
Şubürkân
Tâlekân
Badahşan
Habûşân
Nesâ
Esterâbâd
Çâcerm
Sebzevâr
Tûs
Mervürrûd
Meymene
Bâdgîs
Bâmiyân
Bâdgîz
Gerdiz
Laher
Zevîn
Büşenc
Gûr
Firûzkûh
Turşiz
Kâyn
Tabes
Nihâvend
Simnân
Dâmgân
Bistâm
Sâve
Kum
Âve
Zerenc
Rûdbâr
Kirmân
Sîrcan
Kâzerûn
İstahr
Keşit
Katîfe
Hüve
Vâsıt
Küfe
Şüster
Ahvaz
Dicle
Fırat
Irâk-i Arap

2. Mâverâünnehir Bölgesi

Mâverâünnehir kelimesi arapça bir terkip olarak "nehrin öte tarafı" anlamına gelmektedir. Mâverâünnehir, Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölgeye İslam tarihçileri ve coğrafyacıları tarafından verilen isimdir.[88] Bölge için bu ismin kullanılması Emevîler döneminde Orta Asya'ya yönelik İslam fütuhatından sonra başlamıştır. Zamanla bölge halkı tarafından da benimsenerek XX.yüzyıla kadar kullanılmıştır. Modern dönemde Mâverâünnehir, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660000 kilometre karelik coğrafî bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Ele aldığımız dönemdeki Mâverâünnehir toprakları günümüzde Özbekistan ve Türkmenistan'la Kazakistan'ın bazı kesimlerini ihtiva eder.[89]

Ceyhun nehri, eskiden beri Türkçe ve Farsça konuşan milletler arasında sınır olagelmiştir. Bölgenin doğu ve kuzey sınırları İslam hâkimiyetinin genişlemesine paralel olarak değişmiştir.[90] İstahrî, güneyde Ceyhun nehriyle sınırlanan bölgenin Buhara, Semerkant, Soğd toprakları, Üşrûsene, Şâş, Fergana, Kiş, Nesef, Saganiyan, Huttal, Tirmiz, Guvâziyân, Ahsîkes, Hârizm, Fârâb, İsbîcâb, Talas, Îlak ve Hucend'i kapsadığını söyler.[91]

Mâverâünnehir'in sınırları doğuda Fâmir, Raşt ve Huttel'e sınır olan Hint arazisi, batıda Taraz sınırından itibaren Bârâb, Beykent, Soğd, Semerkant ve Harezm'e kadar devam eden Buhara bölgelerine kadar giden Gûz ve Hazlec beldeleri, kuzeyde Fergana'dan Taraz'a kadar Hazlec beldeleri ve güneyde Bedehşan yanından Harezm denizine kadar Ceyhun nehridir.[92] Mâverâünnehir topraklarının tamamına *"Heyâtıla"* da denilirdi.[93] Mâverâünnehir bölgesi yeryüzündeki bölgelerin en verimlisi, ahalisi ise iyiliğe rağbet eden, yardım isteyenin yardımına koşan bir topluluktu.[94]

Mâverâünnehir'i kendi içinde 5 bölgeye ayırmak mümkündür:

---

[88] Geniş bilgi için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi,* s. 41-44.

[89] Özgüdenli, XXVIII, 177-179.

[90] W. Barthold, "Mâverâünnehir", *İA,* İstanbul 1957, VII, 408.

[91] *el-Mesâlik ve'l-memâlik,* s. 290.

[92] Istahrî, s. 286-287; İbn Havkal, s. 459.

[93] Yâkut, V, 45; Ebü'l-Fidâ, s. 483. Hayâtile, Bizanslılar'ın Eftalitler dediği kavmin adıdır ve bunlar umumi olarak Akhunlar diye bilinir. Bu durumda İslamî kaynaklarda Heytal veya Hayâtile olarak geçen ismin, aslında Hebtal veya Heftal olması kuvvetle muhtemeldir. (Aydınlı, Semerkat Tarihi, s. 157-163).

[94] Istahrî, s. 287; İbn Havkal, s. 463-464. Ayrıca bkz, Yâkut, V, 45.

1. Mâverâünnehir'in orta kısmında bulunan Soğd bölgesi. **2.** Soğd'un batısında Hîve adıyla bilinen Harezm bölgesi. **3.** Soğd'un güneydoğusunda Saganiyan, Huttal ve Ceyhun'un yukarı taraflarını içine alan diğer yöreler. **4.** Ceyhun nehrinin kendisini çevreleyen havzası içinde yer alan Bedehşan bölgesi. **5.** Soğd'un kuzey ve kuzeydoğusunda bulunan ve Seyhun nehrinin bölgeleri sayılan Fergana ile Şâş (Taşkent) bölgeleridir.[95]

Maveraünnehir bölgesinde de öne çıkan önemli bazı yerler ile ilgili olarak kısa bilgiler vermenin gerekli olduğunu düşünmekteyiz.

Mâverâünnehir'in en mümtaz bölgesi olan Soğd, en önemli merkezleri Semerkant ve Buhara olmak üzere Amuderya ile Sirderya arasında yayılan ve günümüzde Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan sınırları içinde kalan coğrafi bölgedir.[96] Müslümanlar *"Suğd"* şeklinde de söyledikleri bu kelimeyi hem İran menşeli kavim, hem de ülke adı olarak kullanmışlardır. Ancak İslamiyetten sonra *"Soğd"* adının daha dar bir bölgeyi ifade etmeye başladığı görülmektedir.[97] Memleket adı olarak Soğd, İslami devirde kadîm çağdakinden çok daha dar bir manada kullanılmıştır. İstahrî'ye göre, asıl Soğd, Buhara'nın şarkında Debûsiye'den Semerkant'a kadar olan sahaları ihtiva ediyordu.[98] Ya'kûbî ise Semerkant'ı, Soğd'un pâyitahtı, Kiş ve Nesef şehirlerini Soğd'a bağlı bölgeler olarak gösterir. Fakat Buhara'yı ondan ayırır.[99]

Mâverâünnehir'in en önemli iki şehri olan Semerkant ve Buhara ilk çağlardan beri bir taraftan Orta Asya, diğer taraftan da Yakın ve Ortadoğu'nun sosyal, siyasi, dini ve özellikle iktisadi hayatında çok önemli rol oynamışlardır.[100]

Bu iki şehirle ilgili açıklamalara geçmeden önce bölgedeki öneminden dolayı Mâverâünnehir'in merkezi konumunda olan Zerefşan nehri ile ilgili kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

---

[95] Buharalı, s. 33; Özgüdenli, XXVIII, 178; Kurt, s. 27-29.

[96] Ahmet Taşağıl, "Soğd", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 348.

[97] A.g.m. s. 349. Geniş bilgi için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 44-54.

[98] Istahrî, s. 312. Ayrıca bkz. İbn Havkal, s. 492.

[99] Ya'kubî, *Kitâbü'l-büldân*, s. 123-124. Ayrıca bkz. Barthold, "Soğd", *İA*, İstanbul 1988, X, 737.

[100] Zekeriya Kitapçı, "İslamiyetin Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", *Türk Dünyası Araştırmaları,*sy. 25 (1983) s.109.

Soğd nehri veya bugünkü adıyla Zerefşan, Saganiyân bölgesindeki Büttam dağlarından doğmaktadır.[101] Nehir, doğu-batı istikametinde Semerkant şehrinin şehristanı ve varoşları arasından Buhara'ya doğru akardı.[102] Semerkant şehri ve topraklarının büyük bir kısmını sulaması sebebiyle *"Semerkant nehri"*[103] ve Buhara'ya ulaşıp onun topraklarını da sulaması nedeniyle de "*Buhara nehri*" denilmiştir.[104] Zerefşan nehrinden, Büttam dağlarından çıkıp Buhara'ya ulaşıncaya kadar, uğradığı her yerleşim yerinde ve tarımsal arazilerde pek çok kanal ayrılır ve bu kanallar geçtikleri her yeri mâmur hale getirirlerdi. Rebincan kanalı, Debûsiye kanalı, Kermîniye kanalı bu kanalların en büyük ve başlıcalarıydı. Bu kadar geniş bir bölgeyi sulayan Soğd nehrinden en çok istifade eden kesim, Semerkant şehri ve topraklarıydı. Çünkü Semerkant, Soğd toprakları içinde en fazla bölge ve köye sahip olan yerdi.[105]

Mâverâünnehir'in merkezi bölgesinde olan Zerefşan nehrinin güney kıyısında Semerkant, Zerefşan'ın aşağı mecrası üzerinde ise Buhara bulunmaktadır.[106] Yeri dolayısıyla Buhara diğer Mâverâünnehir şehirlerinden daha çok Merv'le ilişki içindeydi.[107]

Buhara, Merv'den Şaş'a giden ticaret yolu üzerinde Ceyhun nehrini geçtikten sonraki ilk şehirdir. Geniş bir ovanın merkezinde yer alan Buhara, hayli kalabalık bir nüfusun yaşadığı canlı bir ticaret merkezi konumundaydı.[108] İbn Havkal'a göre çok iyi düzenlenmiş ve iyi bakılan çok sayıda kanallar sayesinde büyük bir zirai üretimin merkezi idi. Buhara'da dokunan *Buhariyye* adıyla ün salmış pamuklu kumaşlar, kilim ve yün elbiseler Irak başta olmak üzere her yere gönderilmekteydi. Canlı bir ticaretin de merkezi olan şehirle birlikte, başta Beykent olmak üzere etrafındaki şehirler, kendilerine has *gıtrifiyye* adını verdikleri bir çeşit gümüş para kullanmaktaydılar. Kıyafetleri itibariyle Mâverâünnehir'in diğer halklarına

[101] Istahrî, s. 319; İbn Havkal,s. 506.

[102] Aydınlı, *Semerkant Tarihi,* s. 83.

[103] Istahrî, s. 328; İbn Havkal, s. 506.

[104] İbn Havkal, s. 486. Ayrıca bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi,* s. 80-81.

[105] Istahrî, s. 319-320; İbn Havkal,s. 495-496; Yâkut, III, 409. Daha geniş bilgi için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 82.

[106] Brockelmann, s. 75.

[107] Ramazan Şeşen, " Buhara", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 363.

[108] Samur, s. 99.

benzeyen Buharalılar, yine İbn Havkal'a göre ilim, fıkıh, edep, emanet ve diğer erdemlerde ötekilerden üstün idiler.[109]

Araplar Buhara'yı aldıktan sonra, ilk yıllarda buraya Horasan Emiri'ne bağlı ve Merv'de ikamet eden Arap bir vali tayin etmişlerdir. Ya'kûbi, Buhara'nın geniş bir belde ve fethedilmesi zor bir şehir olduğunu söyler.[110] Bu nedenle Buhara şehri, defalarca savaşlara ve tahribata maruz kalmıştır.[111] Fakat III/IX. yüzyılda yapılmış olan inşa planına göre tekrar aynı yerde imar edilmiştir. Bu husus, şehrin plan sınırlarını ve tarihinde yüzyıllar boyunca cereyan eden gelişmeleri bilme imkânına yardımcı olmuştur.[112]

Semerkant, kuzey yarım kürede Orta Asya dediğimiz çok geniş çöllük alanların yer aldığı bir mevkide bulunmaktadır. Himalaya sıra dağlarının bir parçası olan Pamir dağlarındaki kar ve buzullarla beslenen Soğd nehri üzerindeki ovada kurulmuş, bölgenin en eski yerleşim yeridir.[113] Semerkant'ın doğu tarafında Üşrûsene bölgesi[114], batı tarafında Buhara[115], kuzey ve kuzeydoğusunda Şâş (Taşkent) ile İsbîcâb ve güneyinde ise Kiş ve Nesef şehirleri yer alır.[116] Semerkant'ın doğu, kuzey ve güney tarafı yüksek dağlarla çevrili, batı tarafı ise açıktır.[117]

Semerkant ilk olarak Zerefşan nehrinin güney kıyısında vadiye hakim yüksek bir mevkide kurulmuş olup[118] günümüze ulaşan harabelerine *Efrâsiyâb* adı verilir. İlk dönemlerde bütün Mâverâünnehir'in, ardından Soğd bölgesinin yönetim merkezi olmuştur.[119] Bazı Arapça kitaplarda adı *"Sumran"*[120] olarak geçmektedir.[121] Zerefşan ırmağının kuzey

---

[109] *Sûretü'l-arz*, s. 490. Ayrıca bkz. Samur, s. 99-100.

[110] Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân,* s. 123.

[111] Buhara'nın fetih süreciyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Nerşahî, s. 64-89; Yâkut, V, 355.

[112] Nerşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer (ö. 348/959), "Buhara Tarihi" (çev. Nurettin Koçak), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* sy.117(1998), s. 12. Buhara ile ilgili daha geniş ve kapsamlı bilgi için bkz. Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci Buhara Örneği,* s. 113-120.

[113] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 54

[114] Istahrî, s. 325.

[115] İbn Havkal, s. 491.

[116] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 55.

[117] A.g.e., s. 57.

[118] İbn Havkal, s. 492.

[119] Osman Aydınlı, "Semerkant", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 481.

[120] Yâkut, III, 246.

kıyısı, Hindistan (Baharat Yolu) ve İran'dan (İpek Yolu) gelen tarihi ticaret yollarının kavşağında kurulan Semerkant, bir kısım ticari ve kültürel özelliklerinin yanı sıra, tarihin hemen her devrinde Türk nüfuzunun büyük ölçüde tesiri altında kalmıştır. İslami fetihler sırasında bile şehir Türk hükümdar ailesinden önce Tarhûn, sonra Gûrek tarafından idare edilmekteydi. Şehir kozmopolit hüviyetini koruyarak bölgenin ilk çağlardan beri kültürel ve siyasi bir merkezi olmuştur.[122]

Ya'kûbî'ye göre Semerkant, Mâverâünnehir'de oldukça görkemli bir şehir, alan olarak en büyük, dayanıklılık olarak en kuvvetli, insan yönüyle en kalabalık ve cesaret yönüyle en cesur olan ve savaşta en sabırlı insanların yaşadığı bir bölge idi. Sağlam surları, fethinin zorluğu, halkının cesareti ve dayanıklılığı sebebiyle İslam orduları tarafından birkaç kez fethedilmek zorunda kalmış[123] ve çetin savaşlar sonucu tekrar İslam idaresi altına alınmıştır.[124]

Ticaretin canlı, zirai üretimin bol olduğu bu şehirde aynı zamanda cam, kağıt ve kumaş sanayileri başta olmak üzere bir çok sanayi dalı gelişmiştir. Özellikle Vezar'da dokunan pamuklu kumaşlar meşhurdu ve Irak'ta yüksek fiyatlara satılmaktaydı.[125]

Beykent, Aşağı Türkistan'ın en muhkem ve en canlı ticaret şehirlerinden birisi idi. Tarihi ipek yolu üzerinde bulunması ve Basra Körfezi ile ticarî ilişkilerini geliştirmesi ona ayrı bir özellik veriyordu.[126] Burasının halkı Beykent'in ne bir köy olarak adlandırılmasına ne de Buhara denilmesine razı olmuştur. Şehrin büyük bir camisi ile yüksek binaları vardır ve birçok kervansaray bulunmaktadır. Halkının neredeyse hepsi tüccardır.[127]

Daha sonraki dönemde ayrı bir bölge olarak telakki edilecek olan Harezm, Ceyhun nehri'nin Aral gölüne ulaştığı aşağı mecrası ve nehrin iki tarafını kaplayan topraklar üzerinde yer alıp, müslüman Araplar'ın bölgeye geldiği devirlerde Aşağı Türkistan'ın en gözde mâlî,

---

[121] Ancak şimdiki Semerkant, Zerefşan nehrinin güneyinde ve Zerefşan'a 7 km uzaklıkta daha güneye kaymış bir zeminde yer almaktadır. (Kitapçı, "İslamiyet'in Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", s. 112-113).

[122] A.g.m. s. 112-113.

[123] *Kitâbü'l- Büldân,* s. 124.

[124] Yâkut, III, 246.

[125] Samur, s. 100.

[126] Kitapçı, *Araplar'ın Türkistan'a Girişi,* s. 93.

[127] Nerşahî, s. 36.

ticarî ve siyasî merkezlerinden biri konumundaydı.[128] İstahrî ve İbn Havkal, Harezm ve Huttel'in Mâverâünnehir'e dahil olduğunu söyler.[129] Yâkut ise Harezm'in şehir değil kendi başına bir bölge olduğunu belirtir.[130]

Şâş sınırı, Harezm denizine dökülen Şâş vadisinden bu ülke ile İsbîcab arasında bulunan ovadaki Demir Kapı'ya ulaşır. Düzlük bir arazide kurulmuştur, binaları büyük ve kerpiçtendir. Burasının tamamı yeşilliklerle örtülüdür ve Mâverâünnehir'in en güzel beldelerinden biridir.[131] Ya'kûbî Semerkant vilayetinin sonu olarak Şâş'ı gösterir ve buradan ötesinin ise müşrikler ülkesi olduğunu söyler.[132]

Hocende, Mâverâünnehir'in Seyhun sahillerindeki meşhur şehirlerindendir.[133] Fergana ile sınırdır. Bütün arazisi bağ ve bahçe olup az miktarda köy, kasaba ve kuhendizi (kale) vardır.[134]

Fergana bölgesinin merkez yönetim şehrine Kâsan denir ki bölgenin yönetici Türk hakanı burada oturmaktadır. Burası şanı büyük bir şehirdir.[135] Geniş bir arazi üzerine kurulmuştur.[136] Mâverâünnehir'de Fergana'dan daha çok köyü olan bir bölge yoktur.[137]

D. Ömer b. Abdülaziz ve Dönemi

1. Hayatı

61/680'de Medine'de doğdu.[138] 60[139] ve 63[140] yıllarında doğduğuna dair rivayetler de mevcuttur. Babası Mısır valisi Abdülaziz b. Mervan, annesi Hz. Ömer'in torunu Ümmü Âsım'dır. Ömer'in nesebi şöyledir: Ömer b Abdülaziz b. Mervan b. Hakem b. Ebi'l-As b. Ümeyye b. Abdüşşems b. Abdimenaf b. Kusay b. Kilab b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b.

---

[128] Kitapçı, *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*, s. 102

[129] *el-Mesâlik ve'l-memâlik* s. 287; *Sûretü'l-arz*, s. 459.

[130] *Mu'cemü'l-büldân*, II, 395.

[131] İbn Havkal, s. 507.

[132] *Kitâbü'l-büldân*, s. 126.

[133] Sem'ânî, V, 52.

[134] Istahrî, s. 333; İbn Havkal, s. 511; Yâkut, II, 347.

[135] Ya'kubî, *Kitâbü'l-büldân*, s. 125.

[136] Yâkut, IV, 253.

[137] Istahrî, s. 333; İbn Havkal, s. 513.

[138] Ebû Abdullah Muhammed b. Abdilhakem (ö. 262/857), *Siretü Ömer b. Abdülaziz* (nşr. Muhammed Kala'cî), Halep ts., s. 7: Zehebî, *Siyer*, V, 115; İbn Kesîr, XII, 677.

[139] Diyârbekrî, II, 315.

[140] İbn Sa'd, VII, 324.

Kureyş.[141] Annesi Ümmü Âsım olup Hz. Ömer'in oğlu Âsım'ın kızıdır.[142] Künyesi Ebû Hafs'tır.[143]

Babası Abdülaziz b. Mervan, küçük yaşta Kur'an'ı ezberleyen Ömer'i ilim ve edep öğrensin diye Medine'ye göndermiş ve onu Medine'nin tanınmış âlimlerinden Salih b. Keysân'a emanet etmişti.[144] Böylece çocukluğunun ilk yıllarını Medine'de dayılarının yanında ve büyük müçtehitlerin yetiştiği dönemde geçirmiş, onlardan en mükemmel şekilde istifade etmiş ve ilim tahsil etmişti.[145] Orada Enes b. Mâlik ve dayısı Abdullah b. Ömer başta olmak üzere pek çok sahabîyi dinleme imkanı buldu. Ayrıca Ubeydullah b. Abdullah, Saîd b. Müseyyeb ve Urve b. Zübeyr gibi tabiinin ilk tabakasına mensup âlimlerin derslerini takip etti.[146]

Ömer b. Abdülaziz, Medine'de tahsil hayatını sürdürürken babası Mısır'da vefat etmişti. Bunun üzerine amcası Abdülmelik b. Mervan onu kendi evlatları arasına alarak oğlu gibi bakmıştı. Abdülmelik, çok sevdiği Ömer'i damadı yapmış ve kızları arasında fazileti ve takvası ile tanınan Fâtıma ile evlendirmişti.[147]

Velid b. Abdülmelik'in hilafeti sırasında 86[148] ya da 87[149] yıllarında Hicaz Valiliği'ne tayin edilmiştir. O zaman yirmi beş yaşında idi.[150] Yaklaşık yedi yıl süren valilik görevi müddetince h. 89,90, 92 ve 93 yıllarında hac emirliği yapmıştır.[151]

Medine'ye varır varmaz devrin en büyük fakihlerinden on fakihi bir araya getirip onları kendisine müşâvir ve yardımcı edindiğini kendilerine bildirmiştir.[152] Ömer'in Medine'deki önemli icraatlarından bir diğeri de Peygamber mescidini genişletmesidir.

---

[141] İbn Asâkir, XLV, 126; Zehebî, *Siyer*,V, 114.

[142] İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-Maârif* (nşr. Muhammed İsmail Abdullah Es-Sâvî), Lübnan 1970, s. 158; Ya'kûbî, *Târîh*, s. 301; İbn Asâkir, XLV, 126; Nüveyrî, XXI, 355; Zehebî, *Siyer*, V, 15; Diyârbekrî, II, 315.

[143] İbn Asâkir, XLV, 128; Nüveyrî, XXI, 355; Zehebî, *Siyer*, V, 114.

[144] İbn Asâkir, XLV, 136; Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir (ö.911/1505), *Târîhu'l-hulefâ*, Mısır 1952, s. 165.

[145] İbn Asâkir, XLV, s. 146; Suyûtî, s. 165. Ayrıca bkz. Ağırakça, *Ömer b. Abdülaziz*, s. 68

[146] İsmail Yiğit, "Ömer b. Abdülaziz", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 53.

[147] Süyûtî, s. 165. Geniş bilgi için bkz. Ağırakça, *Ömer b. Abdülaziz*, s. 69.

[148] İbn Sa'd, VII, 325; İbn Asâkir, XLV, 139; Zehebî, *Siyer*, V, 118; Suyûtî, s. 165.

[149] İbnü'l-Esir, IV, 243.

[150] İbn Sa'd, VII, 325; İbn Asâkir, XLV, 139; Zehebî, *Siyer*, V, 117; İbn Kesîr, XII, 680.

[151] İbn Sa'd, VII, 325; İbn Asâkir, XLV, 139; Zehebî, *Siyer*, V, 117.

Ömer'in Medine valiliği zamanında, Irak valisi olan Haccâc b. Yusuf'tan korkan herkes Mekke ve Medine'ye sığınıyordu. Ömer de bir mektupla Velid b. Abdülmelik'e, Haccâc'ın Iraklılara karşı yaptığı baskı, zulüm ve haksızlığı haber verdi. Ömer b. Abdülaziz'in Velid'e bir mektup gönderdiğini haber alan Haccâc da, halifeye bir mektup yazarak Ömer'in yaptığının kendileri için bir zayıflık olduğunu söyledi. Ömer'i Medine valiliğinden azletmesi konusunda Velid'i ikna etmeyi başardı. Böylece Haccâc'ın etkisiyle Velid, Ömer'i hem Mekke hem de Medine valiliğinden 93/711-712 yılında azletti.[153]

Ömer b. Abdülaziz h.99/m.717 yılında hiç bir karışıklık vuku bulmadan, Süleyman b. Abdülmelik'in vasiyeti ve insanların seçimi doğrultusunda VIII. Emevi halifesi olarak hilâfete geçmiştir.[154]

Hilafeti yaklaşık 2 sene 5 ay sürmüştür.[155] Ömer b. Abdülaziz, 101/719-720 yılında, Deyr Sem'an denilen yerde vefat etmiştir. Vefat ettiği esnada 39 yaşında idi.[156]

2. Dönemi

99/717 yılında VIII. Emevî halifesi olarak hilafete geçen Ömer b. Abdülaziz'in kısa süren hilafeti hemen hemen her yönüyle haleflerinden ve seleflerinden farklılık gösterir. Ömer b. Abdülaziz'in genel olarak tüm İslam dünyasına yönelik takip ettiği siyaset, aynı zamanda araştırmamızın konusu olan bölgelerde de uyguladığı siyaseti daha iyi anlamamızı sağlayacağı için bu konular üzerinde durmanın faydalı olacağını düşündük. Nitekim kaynaklarda karşılaştığımız genel emirlerin özelde Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerini de içermesi kaçınılmaz gözükmektedir.

---

[152] Bu fakihler şunlardır: Urve b. Zübeyr, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe, Ebû Bekir b. Abdurrahman b. Hâris, Ebû Bekir b. Süleyman b. Ebî Hasme, Süleyman b. Yesar, Kâsım b. Muhammed, Sâlim b. Abdullah, Abdullah b. Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amir b. Rebîa, Hârice b. Zeyd b. Sâbit. (İbn Sa'd, VII, 328; İbn Asâkir, XLV, 141; Zehebî, *Siyer*, V, 118; İbn Kesîr, XII, 680-681).

[153] Taberî, VI, 481-482; İbnü'l-Esir, IV, 278.

[154] Halîfe b. Hayyât, s. 317; Ya'kubî, *Târîh*, s. 301;Taberî, VI, 550; Mesu'dî, II, 167; Nüveyrî, XXI, 355; İbn Kesîr, XII, 657; Suyûtî, s. 165. Ayrıca bkz. Koyuncu, s. 27.

[155] Dîneverî, s. 302; Tâberî, VI, 565; İbn A'sem, IV, 241;Mesûdî, II, 167; Makdisî, II, 262; İbnü'l-Esir, IV, 326; Nüveyri, XXI, 365; Zehebî, *Siyer*, V, 145; İbn Haldûn, *İber*, III, 96.

[156] İbn Sa'd, VII, 392; Halife b. Hayyât, s. 321; İbn Kuteybe, s. 159; Tâberî, VI, 565; İbn A'sem, IV, 241;Mesûdî, II, 167; Ebû Nasr Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (ö.355/966), *el-Bed' ve't-târîh* (nşr. Halil İmran el-Mansur), Beyrut 1997, II, 262; İbnü'l-Esir, IV, 326; Nüveyri, XXI, 359; Zehebî, *Siyer*, V,144; İbn Kesîr, XII, 714; İbn Haldûn, *İber*, III, 96; Suyûtî, s. 176-177; Diyârbekrî, II, 318.

a. İdarî Politikaları

Ömer b. Abdülaziz'in halife olduktan sonra okuduğu ilk hutbesi onun yönetim anlayaşını oldukça güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Allah'a hamd ve sena ettikten sonra şöyle demistir: *Ey insanlar! Bize dost olmak isteyen şu beş şeyi yapsın, yoksa bize yaklaşmasın: 1. Bize ihtiyacını arz etmeye gücü yetmeyenin ihtiyacını arz etsin. 2. Bize elinden geldiği kadar yardım etsin. 3. Yönelmeye çalıştığımız hayra kılavuzluk etsin. 4. Kimseyi aldatmasın. 5. Kendini ilgilendirmeyen şeye karışmasın.* Bunun üzerine şairler ve hatipler onun etrafından dağıldı. *Bu adamın fiili sözlerine aykırı olmadıkça onu terk etmek bize yakışmaz* diyerek yanında fakihler ve zahidler kaldı.

Kendisine getirilen hilafet bineklerini reddedip kendi bineğini tercih etmesi, sonrasında bu binekleri sattırıp parasını beytülmale vermesi, hilafet konağında Süleyman b. Abdülmelik'in ailesi kaldığı için onlar çıkana kadar evinde kalması[157] ve hanımından sahip olduğu malları ve mücevherleri beytülmale vermesini istemesi[158] gibi uygulamaları Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti boyunca nasıl bir yönetim takip edeceğinin hemen ilk etaptaki tezahürleri olarak görülebilir.

Valilik, kadılık, vergi memurluğu görevlerini halifelikle birlikte temel esas kabul ederek özellikle kadılık görevine hukuk bilgisi yanında takvasıyla temâyüz etmiş âlimleri getirmiştir.[159] Ayrıca kötülüklerinden emin olunamayacağı gerekçesiyle çeşitli devlet dairelerinde çalışan gayri müslimleri de görevlerinden uzaklaştırmıştır.[160]

Ömer b. Abdülaziz, kısa süren hilafeti boyunca İslam topraklarında sükûnet ve barışın hakim olması için uğraşmıştır. Mesela Emevîler'in Muaviye'den beri devam eden, hutbelerde Hz. Ali'nin lanetlenmesi uygulamasını kaldırmasıyla Hz. Ali evladının sevgisini kazanmıştır.[161]

Halife Ömer, saraydaki lüks eşyaları beytülmale koydurması, köle ve cariyeleri azat etmesi, halktan biri gibi yaşaması ve hutbelerde sadece halifeler için yapılan duayı umumî

[157] İbn Sa'd, VII, 332; Tâberî, VI, 552-553; İbn Asâkir, XLV, 161; Zehebî, *Siyer*, V, 125; Suyûtî, s. 166.
[158] İbnü'l-Esîr, IV, 314; Nüveyri, XXI, 357-358; Zehebî, *Siyer*, V, 129.
[159] Tâberî, VI, 568.
[160] Yiğit, 'Ömer b. Abdülaziz', XXXIV, 53.
[161] Mes'ûdî, II, 167; İbn Tıktakâ, s. 94; Suyûtî, s. 175; Diyârbekrî, II, 317.

duaya çevirmesi gibi uygulamalarıyla Emevîler'in geleneksel saltanat görüntülerine son verdi.[162]

Adaletiyle Hz. Ömer'e, zühd ve takvasıyla Hasan-ı Basrî'ye, ilim bakımından Zührî'ye benzetilen Ömer b. Abdülaziz, halifeliği sırasında çok sade bir hayat sürmüş, saraylarda oturmayıp Halep civarındaki Hunâsıra'da yerleşerek zamanının çoğunu orada geçirmiş, resmi ve sivil heyetleri genellikle orada kabul etmiştir.[163]

İmam Şâfîî, onun icraatları konusunda şunu bildirir: *Valilerine üç şeyi emrederdi: Peygamber'in (sav) sünnetini ihya etmek veya bidate meydan vermemek, zulmü kaldırmak ve yoksullara dağıtmak.*

Onun, ümmetin halifeliği konusunda ne kadar titiz ve görevinin ağırlığının bilincinde olduğunu hanımı Fâtıma şöyle anlatıyor:

Birgün yanına girdim. Seccadesinde oturmuştu, gözlerinden yaşlar sakallarına dökülüyordu. *'Birşey mi oldu?'* dedim. Şöyle cevap verdi: '*Ümmet-I Muhammed'in işlerini üzerime aldım. Yeryüzünün her tarafındaki açı, hastayı, yoksulu, gaziyi, mazlumu, esir garibi, yaşlıyı, çoluk çocuğu çok olanı, malı az olanı ve benzerlerini düşündüm. Ve biliyorum ki, Allah kıyamet gününde beni bunlardan sorguya çekecek ve bunlar için Rasûlallah bana hasım olacak. İşte bu husumet anında kendimi müdafaa edemeyeceğimden korktum ve nefsime acıdım. Ona ağlıyorum.'*

Yukarıda sıraladığımız ve sayılarını daha da arttırabileceğimiz örnekler, Ömer b. Abdülaziz'in hak ve adalete dayanan hilafet anlayışını açıkça ortaya koymaktadır. İleride açıklamaya çalışacağımız gibi Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde de aynı düsturla hareket etmiştir.

b. Askerî Politikaları

Dış politikadan daha çok iç siyasete önem veren Ömer b. Abdülaziz'in ilk icraatlarından birisi uzun süredir İstanbul önlerinde beklemekte olan Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki İslam ordusunu geri çağırması olmuştur.[164] İslam'ı yaymayı amaçlayan halife

[162] Yiğit, 'Ömer b. Abdülaziz', XXXIV, 53.
[163] A.g.m. s. 54.
[164] İbnü'l-Esîr, IV, 315.

Ömer, ileride ele alacağımız gibi Mâverâünnehir bölgesinde ganimet amaçlı yapılan fetihlere de kesin olarak son vermiştir.[165]

Ömer b. Abdülaziz genellikle iç ıslahatlarla meşgul olsa da 101/720 yılı yazında Velid b. Hişam ve Amr b. Kays el-Kindî'yi yaz seferi için bir ordu ile cihada göndermiştir.[166] Emevîler dönemi ile geleneksel bir hal alan ve Bizans üzerine düzenlenen yaz ve kış seferlerine onun döneminde de devam edilmiştir. Bununla hem sınırların korunması hem de Bizans'a saldırı fırsatı verilmemesi amaçlanmıştır.[167]

Hilafetinin ilk yılında Türkmenler Azerbaycan'a hücum etmişlerdi. Bu olay üzerine Ömer b. Abdülaziz, Hâtim b. Nu'man el-Bahîlî'yi Türkmenler üzerine göndermiş ve Türkmenler'den pek az kişi kurtulabilmişti. Onlardan 50 kişi halife Ömer'e esir olarak getirilmişti.[168]

Anlaşılacağı üzere onun dönemi iç ıslahata verdiği önem sebebiyle savaşlar yönünden oldukça durgun geçmiştir.

c. Malî Politikaları

Emevî idarecileri, kendileri ve aile fertleri için devlet hazinesinden her türlü mal, para ve eşyayı alıp kullanmayı son derece mübah gördükleri gibi ihtiyacı olmayan Ümeyye oğullarına ve diğer güçlü kimselere de beytülmalden bağışlar yapmayı âdet haline getirmişlerdi. Âdil ve takva sahibi bir devlet başkanı olan Ömer b. Abdülaziz ise devlet hazinesinden çıkacak bir çöp tanesini bile çıkarıp verirken iyice düşünür, yerinde harcanması için büyük bir titizlik gösterirdi. Bu nedenle şahsî ve aile fertleri için kendi hakkından başka bir şeye asla el sürmezdi.[169]

Hilafete geçince kendisi için yalnızca günlük iki dirhem olmak üzere bir maaş bağlatması[170], hanımından sahip olduğu malları beytülmale vermesini istemesi[171], Hicaz valisinin merkezden yazışmalar için kendisine kağıt gönderilmesini istemesi üzerine Ömer b. Abdülaziz'in *'Elinde yazışma için kağıt kalmadığını yazıyorsun. Biz sana senden evvelkilere*

[165] Halife, s. 320; Zehebî, *Târîh*, VI, 273.
[166] İbnü'l-Esîr, IV, 323. Ayrıca bkz. Ağırakça, *İslam'da İlk Tecdid Hareketi,* s. 111.
[167] Yiğit, 'Ömer b. Abdülaziz', XXXIV, 53.
[168] Tâberî, VI, 553-554; İbnü'l-Esîr, IV, 315; Nüveyri, XXI, 358-359; İbn Kesîr, XII, 658.
[169] Ağırakça, *İslam'da İlk Tecdid Hareketi,* s. 114.
[170] Zehebî, *Siyer*,V, 134.
[171] İbnü'l-Esîr, IV, 314; Nüveyri, XXI, 357-358; Zehebî, *Siyer,* V, 129, İbn Haldûn, *İber*, III, 94.

gönderdiğimiz kadar kağıt gönderdik. Kalemin ucunu sivrilt, satırlarını sıklaştır ve yazacaklarını bir arada biriktirerek yaz ki, fazla kağıt harcanmasın. Ben müslümanların mallarını kendilerine yararlı olmayacak şekilde harcamaktan korkarım.'[172] şeklindeki cevabı her konuda olduğu gibi malî konularda da ne kadar titiz davrandığını gösteren örneklerdir.

Ömer b. Abdülaziz, malî alanda yaptığı düzenlemeler ile başarılı bir vergi reform gerçekleştirmiştir. Mandaların ve madenlerin zekatını da yeniden düzenlemiştir.[173]

Emevîler devrinde fey'in devletleştirilmesi sürecine bağlı olarak, Abdülmelik b.Mervan dönemine gelidiğinde, devletin elinde artık ikta edilebilecek arazilerin kalmaması neticesinde, haracî arazilerin öşür haline getirilmesine müsamaha gösterilmiştir. Abdülmelik b. Mervan ile Ömer b. Abdüzlaziz döneminde bu uygulamanın en üst düzeye ulaştığı görülür.[174]

Ömer b. Abdülaziz'in ilk icraatlarından biri haracî arazilerin artık öşür haline getirilmesini yasaklamak olmuştur. Ayrıca daha önceden öşür haline getirilen arazilerin geçerli olduğunu açıklamıştır. Bununla bağlantılı olarak haracî arazilerin fey' olduğunu, mülkiyetinin ümmete ait olduğunu, bu sebeple müslüman dahi olsa elinde harac arazisi bulunduranların harac vergisi ödemesi gerektiğini kesin kural haline getirmiştir.[175]

Ömer b. Abdülaziz, fey'e sadece gelirleri değil, Hz. Ömer dönemindeki gibi arazinin mülkiyetini de dahil ediyordu. Savaşla fethedilen toprakların hiçbir zaman ganimet olarak dağıtılmadığı için ümmetin ortak malı; sahipsiz toprakların (savafî) ise sadece savaşçıların fey'i olduğu görüşünü savunuyordu.[176]

Hatta Emevî ailesinin elindeki arazilerin fey' olduğunu, müslümanlara iadesi gerektiğini söylüyordu. Bundan dolayı da Fedek arazisini de Ümeyye ailesinin elinden almıştı.[177]

İslami siyaset hususunda daha duyarlı olduğu bilinen Emevî yönetim çizgisinden ayrı bir yeri olan Ömer b. Abdülaziz, valilerinden birine yazdığı mektupta: *' Biz himâların bütün*

[172] İbn Abdülhakem, s. 60.
[173] Yiğit, 'Ömer b. Abdülaziz', XXXIV, 54.
[174] Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 75.
[175] A.g.e. s. 62.
[176] C. Brockellmann, *İslam Devletleri ve Milletleri Tarihi* (çev. Neşet Çağatay), Ankara 1964, s. 83-84.
[177] Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 63.

müslümanlar için olduğuna inanıyoruz. Devlet başkanı o konuda herhangi bir müslüman gibidir. O, sanki Allah'ın gökten indirdiği bir yağmur gibidir, bütün kulları onda eşittir.' demiştir.[178] Ayrıca halife Ömer döneminde yine pazar yerlerinin müslümanların ortak malı olduğu hatırlatılarak harac arazileri üzerinde getirilen sınırlamalar pazar yerlerinde de uygulanmıştır.[179]

Ömer b. Abdülaziz, valilerine mektuplar göndererek zimmîleri İslam'a davet etmelerini, müslüman oldukları taktirde hemen cizyeden muaf tutulmalarını emrederdi. Ayrıca ziraatı geliştirmek için zimmîlere cizye muafiyeti tanıdı.[180]

Halife Ömer'in zimmîlere nasıl davranılmasını istediğini gösteren şu mektubu konuyu özetler mahiyettedir: *'…Ehl-i zimmete iyice bak ve onlara son derece yumuşak davran. Aralarında yaşlanıp da zengin olmayan olmayanlara nafaka ver. Şayet onun zengin akrabası veya dostu varsa ona sadaka vermesi için ikazda bulun. Ayrıca senin, zimmîlerin ürettikleri şaraptan öşür aldığını duydum. Bu öşrü de beytülmale koyuyormuşsun, sakın müslümanların beytülmaline helal olmayan hiçbir şey koymayasın.'*[181]

Ayrıca karada ve denizde serbestçe ticaret yapılması için müsaade verdi ve bu alandaki vergi ve gümrükleri kaldırdı. *'Kara ve deniz hepsi Allah'ındır. Onları kulların ermine vermiştir. Onlar da Allah'ın nimetini orada ararlar. Allah'ın kulları ile geçim kaynakları arasına nasıl girebilirsiniz.'*[182] diyerek bu görüşünü ifade eder. İslam devletinin bütün bölgelerinde eşit ölçü ve tartı birimlerinin kullanılmasını emretti.[183]

Kısaca ele almaya çalıştığımız Ömer b. Abdülaziz'in malî alandaki uygulamaları her ne kadar geneli yansıtsa da bu uygulamalar aynı zamanda Horasan ve Mâverâünnehir bölgeleri için de geçerlidir. Özellikle vergi ve cizye ile ilgili uygulamaların İslam ordularının büyük bir kısmını savaşla fethettikleri Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerini içermemiş olması düşünülemez.

d. Sosyal ve Kültürel Politikaları

[178] İbn Abdülhakem, s. 98. Ayrıca bkz. Demirci, *a.g.e.* s. 183.
[179] Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s.196.
[180] Yiğit, 'Ömer b. Abdülaziz', XXXIV, 54.
[181] Ağırakça, *İslam'da İlk Tecdid Hareketi*, s.129.
[182] İbn Abdülhakem, s. 99.
[183] A.g.e. s. 100.

Adaletiyle olduğu kadar ilim ve takvasıyla da bilinen Ömer b. Abdülaziz, Hıms valisine yazdığı mektupta :

'İslamî hükümlerin ve İslam fıkhının insanlara öğretilmesi için kendilerini adayan ve bu iş için mescidlere kapanan âlimleri gözetle, onların her birine beytülmalden yüzer dirhem ver ki, müslümanlara hakkıyla faydalı olsunlar. Hayırların en güzeli acele yapılanıdır. Bu mektubu aldığında acele davranmanı isterim.' şeklinde ifade ettikleri ilme ne kadar önem verdiğini göstermektedir.[184]

Ömer b. Abdülaziz, kendi halkından olan gayri müslimleri İslam'a davet ettiği gibi, İslam topraklarına katılmamış bazı bölgelerin yöneticilerine de aynı şekilde davet mektupları göndermiştir. Bizans imparatoruna gönderdiği heyet bu duruma iyi bir örnek teşkil eder.[185]

Aynı zamanda çok hadis rivayet eden güvenilir bir hadis râvisi, seçkin bir fakih, dirayetli bir kelam âlimi olan Ömer b. Abdülaziz, sahih hadislerin tedvîni yolundaki faaliyetleri resmen başlatarak sünnetin derlenmesinde de önemli bir görevi ifa etmiştir. Ayrıca Süryânîce bazı tıp kitaplarını da Arapça'ya tercüme ettirdiği bilinmektedir.[186]

[184] Ağırakça, İslam'da İlk Tecdid Hareketi, s. 148.
[185] İbn Abdülhakem, s. 176.
[186] Yiğit, 'Ömer b. Abdülaziz', XXXIV, 54.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN HORASAN BÖLGESİ SİYASETİ

A. Ömer b. Abdülaziz'in Hilafetine Kadar Horasan Bölgesindeki İslam Fetihleri

Emevîler devrinde ve Abbasîler devrinin başlarında Horasan bölgesi ifadesiyle, Ceyhun'un güneyi ve batısındaki topraklarla beraber Sîstan, Hârizm ve Ceyhun'un ötesindeki Taraz'a kadar Mâverâünnehir'deki İslam toprakları kastedilmiştir.[187] Horasan coğrafi sınır olarak geniş bir alana yayılmış olmasının yanında tarihî, idarî ve kültürel bakımdan da zengin bir mirasa sahip bulunmaktaydı.[188]

İslam'ın ortaya çıktığı dönemde, gerek Göktürkler'in gerekse Sâsânîler'in eski güçlerinden çok uzakta olması nedeniyle Horasan, Mâverâünnehir ve Soğd topraklarında merkezî otorite zayıflamıştı. Bu durum bölgede pek çok küçük devletçiğin ortaya çıkmasına sebep olmuştu.[189] İşte Müslüman fatihler de böylesi bir siyasî ortamda Horasan bölgesine yönelik başlatmış oldukları fetih hareketlerine büyük bir ivme kazandırıp, önlerine çok büyük ordular çıkmasa bile karşılaştıkları mukavemetleri kırıp ilerleme imkanı bulmuşlardı.

Horasan bölgesinin fethi birbiriyle bağlantılı ve birbirinin devamı olan bir süreçtir. Önce Müslüman fatihler tarafından bölgeye ilk akınlar gerçekleşmiş, bölgenin ilk direnci kırılmış, daha sonra gerçekleştirilecek akınlara bölge hazır hale getirilmiştir. Bunu takip eden devrede de yerel otoriteler ve halkın çıkardığı isyanlar mümkün mertebe etkisiz kılınmaya çalışılmış, elden çıkan yerler tekrar ele geçirilmiş, bölgede Müslümanların hakimiyeti yavaş yavaş daha sağlam ve daha kalıcı bir hale getirilmeye çalışılmıştır.[190]

Bölgeye yönelik fetih hareketlerinin temelini oluşturacak Irak bölgesinin fethine daha Rasulullah'ın vefatı üzerinden bir yıl geçer geçmez Hz. Ebûbekir döneminde başlanmıştır. Nitekim Hz. Ebûbekir, Halid b. Velid komutasında ve yanında Müsennâ b.

[187] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 179.

[188] İsmail Pırlanta, "Horasan Bölgesinin Fethi Meselesi", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, XV, sayı 1, s. 387-402.

[189] A.g.m, s. 389.

[190] A.g.m. s. 400.

Hârise olduğu halde Irak üzerine bir ordu gönderdi.[191] Bu ordu, Fırat'ın güney taraflarında oturan Arap kabilelerine boyun eğdirip hakimiyeti altına aldığı gibi, İranlılar'a karşı da galip geldi. Sâsânî hanedanının sonuncusu olan III. Yezdücerd'in Rüstem komutasında göndermiş olduğu kuvvetli ordu karşısında Arap orduları tutunamayıp geri dönerek çöl içlerine çekildiler. Bu durum Hz. Ebûbekir'in son günlerine kadar böyle devam etti.[192]

Hz. Ömer halife olduğu zaman İran'da karışıklıklar çoğalmış, devlet sıkıntı içine düşmüştü. Müsennâ b. Hârise, İran'daki karışıklıkları ve tahta genç yaşta birinin çıktığını Hz. Ömer'e haber vererek onu bu fırsatı değerlendirmeye teşvik etmişti. Aldığı bu haber üzerine Hz. Ömer, Ebu Ubeyd b. Mes'ud es-Sekafî komutasında bir İslam ordusunu İran üzerine gönderdi. Ancak Ebu Ubeyd'in sabırsız ve tedbirsiz davranışları sebebiyle Cisr Savaşı (13/635) denilen harpte İslam ordusunun pek çoğu şehit oldu.[193] Bu yenilgi üzerine Hz. Ömer bir yıl boyunca Irak cephesine asker göndermedi. Ancak 14/636 yılında Hz. Ömer, Müslümanları İran üzerine gitmeye teşvik etti ve Sa'd b. Ebî Vakkas'ı Irak fethiyle görevlendirdi. Sa'd b. Ebî Vakkas komutanlığındaki İslam ordusu, Kadisiye'de Rüstem'in kalabalık ordusu ile karşılaştı. Günlerce süren çetin savaş 15/637 yılında Rüstem'in ordusunun büyük bir kısmının yok edilmesiyle sonuçlandı.[194] Ardından Farsların büyük bir kısmını imha ederek ilerleyen Sa'd, Irak'ın diğer merkezlerine sefere çıktı ve İran'ın başşehri Medâin fethedildi (16/637).[195] Ardından 16/638 yılında Celûla'da yapılan yine büyük bir savaşla Sâsânî ordularına büyük bir darbe vuruldu.[196] Artık tüm Horasan bölgesi İslam fetihleri için açık bir duruma gelmişti.

21/642 yılına kadar Müslümanlar, İran ve Horasan şehirlerinin birçoğunu ele geçirdiler. Ancak III. Yezdücerd son ve tüm arta kalan güçleri ile İslam ordusu üzerine yürüyünce Hz. Ömer, Nu'man b. Mukarrin el-Müzenî'yi Nihavend'deki Arap ordusu komutanlığına tayin etti. Nihayet iki ordu Nihavend'de 21/642 yılında karşı karşıya geldiler. Yapılan zorlu ve kanlı savaş sonucu Müslümanlar, Sâsânîler'in en büyük ve son gücünü de

[191] İbnü'l-Esir, II, 262.

[192] Hasan İbrahim, I, 282-282.

[193] Belâzûrî, s. 351-353.

[194] Belâzûrî, s. 356-365; İbnü'l-Esir, II, 294-299. Ayrıca bkz. Hasan, I, 282; Philip Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi* (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1980, I, 236.

[195] Belâzûrî, s. 366; İbnü'l-Esir, II, 356-360. Geniş bilgi için bkz. Hasan, I, 284; Hitti, I, 237.

[196] Belâzûrî, s. 368; İbnü'l-Esir, II, 364-367.

kırmış oldu. Bunun için bu savaşa "*Fethü'l-fütuh*" denildi. Böylece Müslümanlar, Nihavend'i fethetmiş oldular.[197] Sonrasında ise Ahvaz, Kum, Kaşan, Isfehan, Rey, Kûmis, Cürcan gibi Horasan'ın diğer bölgelerini de fethettiler.[198]

Hz. Ömer döneminde yapılan bu fetihlere Müslümanlar tarafından Horasan'a yapılmış ilk akınlar, direncin kırılması ve daha sonra gerçekleştirilecek akınlara bölgenin hazır hale getirilmesi hareketleri olarak bakmak mümkündür.[199]

Hz. Osman'ın hilafeti zamanında 28/648 veya 29/649 yılında Basra valiliğine getirilen Abdullah b. Âmir, kısa bir süre sonra Horasan bölgesine geçerek, fetihlere başladı.[200] İbn Âmir İsfehan (Isbahan), Hulvan, Kirman ve Horasan'ın tümünü fethetti.[201] 31/652 yılında İbn Âmir'in kumandanlarından Ahnef b. Kays, Kirman ve Tabeseyn yolu ile girdiği Horasan'da Toharistan'a kadar uzanan toprakları zaptederken kendisi de Nişabur'u ele geçirdi ve bu şehirde Horasan'ın ilk mescidini yaptırdı. Ardından Ahnef b. Kays, ilk defa Ceyhun nehrini geçerek, Mâverâünnehir halkı ile sulh yaptı. Yine aynı şekilde Toharistan bölgesindeki şehirleri fethederek halkını sulh istemeye mecbur etti.[202] Böylece Abdullah b. Âmir ve Ahnef b. Kays'ın gayretleriyle Horasan süratle fethedilmiş oldu.[203]

İşte Hz. Osman dönemi fetihlerini ise Hz. Ömer'in vefatı ardından yaşanan otorite boşluğundan yararlanan yerel otoriteler ve halkın çıkardığı isyanların mümkün mertebe etkisiz kılınmaya çalışılması, elden çıkan yerlerin tekrar ele geçirilmesi, bölgede Müslümanların hakimiyetinin yavaş yavaş daha sağlam ve daha kalıcı bir hale getirilmeye çalışılması harekatı olarak görmek mümkündür.[204]

Ancak Hz. Ali dönemindeki iç karışıklıklar sebebiyle Müslümanlar Horasan bölgesinin birçok şehir ve bölgesinden çıkarıldılar. Muaviye'nin iktidara gelmesinden sonra

[197] Belâzûrî, s. 426; İbnü'l-Esir, II, 411-420.

[198] Belâzûrî, s. 436-443.

[199] Pırlanta, s. 400.

[200] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 180.

[201] Halîfe b. Hayyât, s. 179. Geniş bilgi için bkz. Belâzûrî, s. 567-574.

[202] Tâberî, IV, 300-303; İbnü'l-Esir, III, 18-22. Geniş bilgi için bkz. Hasan, I, 331.

[203] Belâzûrî, s. 568-574; İbn Haldûn, *el-İber*, II, 563-564.

[204] Pırlanta, s. 401-402.

Horasan ve Sistan'a yapılan askerî harekât planlı bir şekle sokuldu ve kısa süre sonra Müslümanlar bölgedeki hakimiyetlerini yeniden güçlendirdiler. [205]

Buradaki ilk müslümanlar, genel olarak Irak şehirlerinden ve özellikle Basra'dan bölgeyi fethetmek üzere yollanan Arap askerleriydi. Muaviye iktidarı ele geçirince, daha önce Hz. Osman'ın ve bir ara Hz. Ali'nin sevkettiği askerlerin uzun zaman evlerinden ve ailelerinden ayrı kalmaları dolayısıyla huzursuzluk çıkarabileceklerini düşünerek Horasan'da kamplar kurulmasına karar vermiş ve eski askerlerin eşlerinden başka bölgeye yeniden aileleriyle birlikte çok sayıda asker ve göçmen göndermiştir.[206]

42/662-663 yılında Muâviye, Kays b. Heysem'i Horasan'a vali tayin etti. Bu arada Bâdeğis, Herat ve Belh halkı sulhu bozmuşlardı. Kays bunların üzerine giderek tekrar sulh yaptı.[207]

53/673 yılında Muaviye, Ubeydullah b. Ziyad'ı Horasan'a vali tayin edince[208] Ubeydullah 54/674 yılında Horasan üzerine sefere çıktı ve ilk defa Ahnef b. Kays tarafından geçilen Ceyhun üzerinden Mâverâünnehir bölgesine girdi. Zâmin ve Beykent'in yarısını fethetti.[209] 56/675-676 yılında Muaviye, Ubeydullah b. Ziyad'ı Horasan valiliğinden azletti. Yerine Said b. Osman b. Affan'ı görevlendirdi.[210] O yıl Said Semerkant üzerine yürüdü. Soğdlular şehir dışına çıkarak onunla savaştılar, fakat Said onları şehre girmeye zorladı. Onlar da sulh yaparak rehineler verdiler.[211]

Görüleceği üzere Horasan'ın tamamen fethedilmesi ve kalıcı hakimiyetin sağlanması ancak Muaviye döneminde gerçekleşmiştir.[212] Bundan sonrasında İslam orduları artık Ceyhun nehrini geçerek Mâverâünnehir bölgesindeki fetihlere hız vermişlerdir. Fakat I. Yezid'in ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıklar ve ayaklanmalarla birlikte Horasan bölgesinde

[205] Çetin, "Horasan", XVIII, 235.

[206] Belâzûrî, s. 596; Tâberî, V, 286. Ayrıca bkz. Çetin, "Horasan", XVIII, 235.

[207] Belâzûrî, s. 576. Ayrıca bkz. Hasan, I, 355.

[208] Halîfe b. Hayyât, s. 219; Belâzûrî, s. 577; İbn Haldûn, *el-İber,* III, 18-19. Tâberî ise h. 54/674 yılında Ubeydullah'ın Horasan valisi olduğunu söyler. (*Târîhu'r-rüsul ve'l-mülûk*, V, 295).

[209] Halîfe b. Hayyât, s. 222; Belâzûrî, s. 577. Ayrıca Beykent'in fethinin detaylı anlatımı için bkz. Nerşâhî, s. 64.

[210] Belâzûrî, s. 578-579.

[211] Halîfe b. Hayyât, s. 224; Belâzûrî, s. 578; İbnü'l-Esir, III, 356.

[212] Geniş bilgi için bkz. Pırlanta, s. 402.

başlayan kabile mücadeleleri, Mâverâünnehir bölgesindeki fetihleri kesintiye uğrattı.[213] Bu durum Abdülmelik b. Mervan'ın, hilafet topraklarındaki isyanları bastırıp rakiplerini tenkil ederek bütün ülkeyi hakimiyeti altına almasına kadar devam etti. Ardından oğlu Velid b. Abdülmellik, hilafet makamına geçer geçmez imparatorluk ordularını üç koldan harekete geçirerek fetih hareketlerinin ikinci dalgasını başlatmış oldu.[214]

Hz. Ömer devrinde başlayan ve daha sonraları Arabistan'ın doğusu ve Ceyhun nehri istikametinde gelişen fetih hareketleri sonucu Horasan büyük bir eyâlet haline gelmiştir.[215] Bu eyalet merkezinin başşehri Merv idi. Fetihler Ceyhun nehrinin öte tarafına ve Türk yurtlarına kaydırılınca idari karargah bölgenin diğer önemli bir şehri Belh'e taşınmıştır. Haccac b. Yusuf'un Irak valiliği sırasında Horasan, Irak'a bağlı ise de, onun vefatından sonra Irak'ın etkinliği kalmamış, devletin kendine has müstakil bir eyalet merkezi olmuş ve buraya gönderilen valiler de öncelikle Türkler ve Aşağı Türkistan'ın idaresinden sorumlu tutulmuşlardır. [216]

Emevi hakimiyeti boyunca geniş Horasan ve Sistan eyaletlerinin idaresi öncelikle Basra valilerine bırakılmıştı ve yöneticileri genellikle Temîm ve Bekr'e mensup Kaysîler'den meydana gelen Basra askerleri arasından seçiliyordu. Müslümanların bölgedeki faaliyetlerine rağmen Türkler'in Horasan üzerindeki tehdidi ancak vali Kuteybe b. Müslim'in Horasanlılar'dan oluşturduğu askerî birlikte 91/716 yılında Bâdgîs Tarhan'ı Nîzek' i esir edip öldürmesi ve Toharistan Yabgusu'nu rehin alması ile sona erdi.[217] Bu devirde Müslümanlar Merv'i askerî üs yaptılar.[218] Halife Velid b. Abdülmelik zamanında Horasan valiliği Irak valiliğinden ayrılarak müstakil hale getirilmiştir.

B. Ömer b. Abdülaziz'in Horasan Bölgesi Sosyal ve İdarî Politikası

Ömer b. Abdülaziz döneminde daha önce belirttiğimiz gibi Mâverâünnehir bölgesi idarî olarak Horasan bölgesine bağlı idi. Yani Horasan valisi, Mâverâünnehir bölgesinin yönetiminden de sorumluydu. Her ne kadar bu iki bölgeyi kesin sınırlarla birbirinden ayırmak

[213] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 200.

[214] A.g.e. s. 200.

[215] Geniş bilgi için bkz. Belâzûrî, s. 567-600.

[216] Kitapçı, *Araplar'ın Türkistan'a Girişi*, s. 38.

[217] İbn A'sem, IV, 166-170; Nüveyri, XXI, 289-293.

[218] Çetin, " Horasan", XVIII, 236.

pek mümkün değilse de bazı konuların daha iyi anlaşılabilmesi için biz iki bölgeyi genel hatlarıyla ayrı ayrı ele alarak inceledik. Her iki bölgede de ele aldığımız konular o bölgelerde ağırlıklı olarak görülen meselelerdir.

Horasan bölgesinin fethi Mâverâünnehir bölgesinden çok daha önce tamamlanmış, dolayısıyla bu bölgenin İslamlaşma süreci de Mâverâünnehir bölgesine göre daha önce olmuştur. Bu nedenle Ömer b. Abdülaziz dönemine gelindiğinde büyük kısmı İslam'ı kabul etmiş olan Horasan halkının Emevi idarecilerinin ırkçı ve baskıcı politikaları sebebiyle artık iktidar mücadeleleri ve isyanlarda taraf tutmaya başladıklarını görmekteyiz. Ömer b. Abdülaziz dönemine gelinceye kadar gerek Hâricîler olsun gerek Mürcie taraftarları olsun Horasan bölgesine geçerek burada da faaliyet göstermeye başlamışlardır. Yine Ömer b. Abdülaziz döneminde Abbasî propagandacılarının Horasan bölgesine davetçiler göndererek o özellikle bu bölgede Abbasî davetini yaymaları istenmiştir. Ayrıca bölgede bulunan çok sayıda mevâlînin de Emevi idaresinden memnun olmamaları göz önünde bulundurulunca Emevi devletinin yıkılması ile sonuçlanan Abbasî ihtilalinin Horasan'da başlaması daha iyi anlaşılır. İşte tüm bu nedenlerden ötürü Ömer b. Abdülaziz'in adı geçen bu gruplara karşı takip ettiği siyasetin Horasan Bölgesi içerisinde incelenmesini uygun gördük.

1. Ehli Beyt'e Yönelik Politikası

Ehli Beyt, Hz. Peygamber (sav)'in aile fertleri için kullanılan bir tabirdir. Ehli Beyt tabiri, İslamî dönemden itibaren günümüze kadar sadece Hz. Peygamber (sav)'in ailesi ve soyu manasına gelen bir terim olmuştur.[219]

Emevîler'in, Ehli Beyt siyasetinin tarihsel arka planı, kabilevî mücadelelerin oluşturduğu bir temel üzerine kurulmuş olup asıl amaç, siyâsî otoriteyi ve gücü ele geçirme mücadelesidir. Sonuçta Ümeyyeoğulları, Hz. Peygamber (sav)'in peygamber olarak gönderilmesiyle ellerinden kaçırdıkları bayrağı tekrar ele geçirmişler, bu ise Hâşimoğulları

[219]Mustafa Öz, "Ehli Beyt", *DİA,* İstanbul 1994, X, 498. Ayrıca Ali-Fâtıma evlâdı için kullanılan tabirlerin kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Gülgûn Uyar, *Ehli Beyt: İslam Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı,* İstanbul 2004, s. 31-37. İslam tarihinde Hz. Hasan neslinden gelenlere *şerif*, Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlere *seyyid* adı verilmiş, kendilerine hürmet ve muhabbet göstermek Hz. Peygamber (sav)'i sevmenin bir tezahürü kabul edilmiş, halk arasında tanınmaları için farklı kıyafetlerle dolaşmaları sağlanmıştır. İsimleri, şecereleri ve ahlâkî durumlarını tespit eden teşkilatlar kurulmuş, sadaka almaları haram kılındığı için kendilerine beytülmalden tahsisat bağlanmış, menfaat elde etmek amacıyla Peygamber soyundan geldiğini iddia eden yalancılar cezalandırılmıştır (Öz, s. 498-501).

cephesinde kabul edilmez görülerek şiddetli bir tepki doğurmuştur. Devam eden tarihsel süreçte Hâşimoğulları, "Ehli Beyt" olgusuna sarılma ve bu çerçevede bir oluşuma gitme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bunun sonucunda da "Ehli Beyt" olgusu ile hem olayı kabilevî boyuttan öteye taşıyacak hem de dinî bir alt yapı ile kitleleri harekete geçirebilecek bir imaj oluşturmuşlardır.[220]

Hz. Ali ile giriştiği iktidar mücadelesinde, onun şehit edilmesiyle Muaviye büyük bir güç ve prestij kazanmıştı. Nitekim Hz. Ali'yi halife yapan topluluk, onun şehit edilmesinden sonra büyük oğlu Hz. Hasan'a yönelmiş ve ona biat etmişlerdi. Ne var ki kendisine destek veren insanların samimiyetinden şüphe eden Hz. Hasan, Muaviye ile bir anlaşma yaparak hilafeti ona teslim etmişti. Sonrasında Muaviye'nin oğlunu veliaht tayin etme girişimi Hz. Hüseyin liderliğindeki Hâşimoğulları ile iplerin gerilmesine neden olmuş ve Muaviye'nin vefat edip Yezid'in halife olmasıyla da bu ipler kopmuştur. Bu sürecin son noktası ise Hz. Hüseyin'in şehit edilmesidir. Tüm bu yaşananların sonucu olarak "Ehli Beyt" ideolojik bir yapıya dönüşmüştür.[221]

Emeviler, Hz. Ali ve oğullarından iktidarı zor kullanarak devralmışlardı. Her ne kadar yaşanan mücadelelerden sonra iktidar Emeviler'e geçmişse de halk nazarında Hz. Ali evladının iktidara daha layık görülmesinin önüne geçilememiştir. Bu nedenle Emevîler, Hz. Ali evladının olası itirazına engel olmak için oldukça sert tedbirler almaktan geri durmadılar. Emeviler tarafından bu grup daima potansiyel bir tehdit unsuru taşıyan güçlü bir rakip olarak görülmüştür.[222]

Emeviler'in Ehli Beyt'e karşı politikası, Muaviye'nin başlattığı Hz. Ali'ye hakaret etme ve onun şahsında Ehli Beyt neslini kötüleme şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu politika karşılıklı girişilen mücadelenin doğal bir neticesi olmasının yanı sıra aynı zamanda kökü daha eskilere dayanan kabilevî mücadelelerin de bir yansımasıdır.[223]

---

[220] Bahaüddin Varol, *Ehli Beyt Nesli: Hilafet Mücadelesinde*, Konya 2004, s. 27.

[221] A.g.e., s. 28.

[222] Hatice Özdemir, *Ömer b. Abdülaziz'in Siyâsî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 42.

[223] Varol, *Ehli Beyt Nesli*, s. 28-29.

Hatipler hutbelerde Hz. Ali ve evlatlarına hakaret ederken halk onların dediklerini anlamasın diye Hz. Ali'den Ebû Turab diye bahsederlerdi.[224] Hatta bir gün camiden çıkan birine Ebû Turab kimdir diye sorduklarında adam: *"Halifeye isyan etmiş bir asidir."* şeklinde cevap vermişti. Örnekten de anlaşılacağı üzere halk, Ebû Turab'ın kim olduğunu bilmediği halde hutbelerde ona hakaret edildiği için onu sevmezdi.[225]

Bu dönemde Ali evladına yönelik en kötü politika, devletin resmi uygulaması haline gelen Cuma günleri minberlerden Hz. Ali'ye hakaret edilmesidir.[226] Bu uygulama Ömer b. Abdülaziz hilafete geçinceye kadar sürmüştür. Ömer, 100/718-719 yılında valilere haber göndererek bu âdeti terk etmelerini emretmiştir. Bu tarihten sonra Cuma hutbelerinde Nahl suresi 90. ayet okunmaya başlamış ve bu âdet günümüze kadar devam edegelmiştir. [227]

Emevi halifelerinin hepsinin bu aileye karşı olumsuz tavır takındığı söylenemez. Mesela, Velid b. Abdülmelik Hicaz valisi Hişam b. İsmail'i, Ali b. Hüseyin'e kötü davrandığı için azletmiştir. Hatta yerine atadığı yeni vali Ömer b. Abdülaziz'den Hişam'ı herkesin önünde ayakta tutarak cezalandırmasını istemiş ve Ömer de bu şekilde davranmıştır.[228]

Velid b. Abdülmelik, halifeliği zamanında kendinden sonra veliaht olarak kardeşi Süleyman b. Abdülmelik yerine oğlunu geçirmek istiyordu. Bunun için Zeyd b. Hasan b. Hasan b. Ali'ye mektup göndererek veliaht olarak oğluna biatını istemişti. Ama Velid'in oğlu değil de Süleyman halife olunca, Zeyd'in Velid'e gönderdiği cevap mektubu Süleyman'ın eline geçti. Bu mektupta Zeyd, Velid'in oğluna veliaht olarak biatını bildirmiş olmalı ki Süleyman, Medine emiri Ebû Bekir b. Hazm'dan bu mektubun ona ait olup olmadığını öğrenmesini istemişti. Mektubun kendisine ait olduğunu kabul eden Zeyd'in yüz sopa vurularak cezalandırılmasını emretti. Ancak Süleyman'ın talimatını götüren elçi, Ömer b. Abdülaziz tarafından fark edilmiş ve yakalanarak hapsedilmişti. Ömer'in asıl amacı halife ile konuyu görüşmekti. Fakat Süleyman'ın hastalanarak vefat etmesi üzerine bu konuşma

---

[224] İbn Kesîr, XIII, 20-21.

[225] Özdemir, s. 42-43.

[226] Emevi halifelerinin Hz. Ali ve onun taraftarlarına yönelik başlattıkları hakaret politikasının kapsamlı değerlendirilmesi için bkz. Bahaüddin Varol, "Emeviler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine*", İSTEM*, Yıl:4, sy.8, 2006, s. 83-107.

[227] Mes'ûdî, II, 167; İbnü'l-Esir, IV, 314-315; Nüveyrî, XXI, 358; Suyûti, s. 175; Diyârbekrî, II, 317.

[228] Tâberî, VI, 428; İbnü'l-Esir, IV, 243.

gerçekleşmemiştir. Ömer b. Abdülaziz ise mektubu yakarak imha etmiştir.[229] Rivayette olayın anlatılış şeklinden Ömer b. Abdülaziz'in, Zeyd'in cezalandırılmasına mâni olduğu ve eğer ölmemiş olsaydı halife ile bu cezanın iptali hususunda konuşacağı sonucunu çıkarmak mümkündür. Neticede Ömer b. Abdülaziz'in söz konusu mektubu yakmasıyla da olay kapanmıştır.[230]

Ömer b. Abdülaziz'den gelen rivayette kendisinin Hz. Ali'ye olan muhabbetinin nasıl hâsıl olduğunu şöyle anlatır: "Medine'de ilim öğreniyordum. Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ud'dan pek ayrılmıyordum. Benim bu durumum hakkında (önceleri Ömer de hutbelerde Ehli Beyte hakaret ediyordu) ona bir şeyler ulaşmıştı. Bir gün yanına gittim, namaz kılıyordu. Namazı epeyce uzattı. Oturdum namazı bitirmesini bekledim. Namazını bitirince bana dönüp "Allah'ın Bedir ehlinden ve Bey'at-ı Rıdvan'a katılanlardan razı olup da sonra da onlara gazaplandığını ne zaman öğrendin?" diye sordu. "Bunu duymadım." diye karşılık verdim. "Peki Ali hakkında senden bana gelen şeyler ne oluyor?" diye sordu. Bunun üzerine "Allah'a ve sana karşı mazeretim var" diyerek önceki durumumu terk ettim".[231]

Konu ile ilgili Ömer'den gelen bir diğer rivayet de şöyledir: "Babam hutbe okuduğu zaman Ali hakkında kötü konuşacağı yere geldiği zaman tereddüt eder, lafı gevelerdi." Ona dedim ki: "Hutben çok güzel akıp gidiyor sıra Ali'yi zikretmeye gelince kusurlu olduğunu anlıyorum.". Babam: "Bunu anladın mı?" diye sorunca "Evet" dedim. Bunun üzerine: "Bak yavrum, çevremizde bulunanlar eğer bizim Ali hakkında bildiğimiz iyi şeyleri bilselerdi bizden ayrılır, Ali'nin çocuklarına koşarlardı." diye karşılık verdi".[232] Anlaşılacağı üzere Ömer b. Abdülaziz, gençliğinden itibaren kendi ailesi olan Emeviler'in etkisinden kurtularak Hz. Ali hakkında doğru bilgiler edinmekteydi. Hilafeti süresince Ehli Beyt'e karşı tutumu da bunu ortaya koymaktadır.

Ömer bir gün Medine valisine Ali b. Ebî Talib'in ailesine on bin dinar taksim etmesini emrederek ona: "Şüphesiz ki Ali'nin Kureyş kabilesinden pek çok evladı var. Nerede, hangi evladı varsa ona dağıt." diye mektup yazdı. Vali ise Hz. Ali'nin Ehli Beyti'nin çokluğundan dolayı kime dağıtacağını şaşırmış olarak Ömer'e hangi evladına dağıtacağını sormuştu.

[229] Zehebî, *Tarih*, VII, 86.

[230] İbn Abdülhakem, s. 128-129. Ayrıca bkz. Uyar, s. 98-99.

[231] İbn Asâkir, XLV, 136; İbnü'l-Esir, IV, 315; Zehebî, *Siyer*, V, 117; İbn Kesîr, XII, 678-679.

[232] İbnü'l-Esir, IV, 315; İbn Tıktaka, s. 94.

Bunun üzerine halife " Eğer ben sana bir koyun kesmeni yazsam, sen de bana siyahından mı yoksa beyazından mı diye soracak mısın? Bu mektubum sana gelince Hz. Fâtıma'dan gelen Hz. Ali'nin bütün evlatlarına on bin dinarı taksim et. Orada olduğun sürece onların haklarını gözet." şeklinde mektubu ona gönderdi.[233]

Ömer b. Abdülaziz, Emevi ailesinin yaptıklarından ötürü Ali evladına karşı mahçup bir haldeydi ve bunun nihayete ermesi için elinden geleni yapmaktaydı. Bunu yaparken de sadece maddi imkânlar sunmakla kalmamış aynı zamanda itibar ve saygınlıklarının korunmasına yönelik adımlar da atmaktaydı. Cuma hutbelerinde Hz. Ali'nin lanetlenmesi uygulamasını kaldırması bunun bir örneğidir.

Emevi halifelerinin Ehli Beyt nesline karşı baskıcı politikalarının bir diğer örneği Fedek arazisine yönelik uygulamaları ve Ömer b. Abdülaziz'in bu konudaki tavrı da üzerinde durmamız gereken bir başka önemli meseledir.

Fedek, Medine ile Hayber arasında, Medine'ye yaklaşık 150 km. mesafede bulunan, Hz. Peygamber döneminde Yahudi Arapların yaşadığı, Hayber'in fethinden sonra barış yoluyla alınıp yarısı Hz. Peygamber (sav)'e tahsis edilen arazidir.[234] Fedek arazisinin yarısı Hz. Peygamber (sav)'e tahsis edilmiş, o, buradan gelen gelirleri genel harcamalara, yolcu ve misafirlere sarfettiği gibi ailesinin maişetini de buradan karşılamıştır.[235] Kızı Fâtıma, Hz. Ebubekir'in halifeliği zamanında bu arazinin kendisine verilmesini istedi. Ancak Halife Hz. Ebubekir, Hz. Peygamber (sav)'in *"Biz peygamberler topluluğu miras bırakmayız. Bizim bıraktıklarımız sadakadır."* hadisini hatırlatarak onun bu isteğini reddetti. Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali de Fedek arazisi ile ilgili bu şekilde davranmış, onun gelirini yoksullar ve zayıflar için sarfetmişlerdi. Fakat Muaviye, bu araziyi ikta olarak Mervan b. Hakem'e verdi. Mervan ise oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'e bağışladı. Onlardan sonra da bu toprak Velid b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdülaziz'e kaldı. Ömer b. Abdülaziz, Süleyman ve Velid'den hisselerini istemiş onlar da bunu kabul ederek hisselerini Ömer'e vermişlerdi. Ömer bu arazi ile ilgili olarak "Bana onlardan daha sevimli gelen başka bir

[233]Mesû'di, *Mürûcu'z-zeheb*, III, 184-185. Ayrıca bkz. Özdemir, s. 46.

[234] Yâkut, IV, 238-240; Ayrıca bkz. Hüseyin Algül,"Fedek", *DİA,* İstanbul 1995, XII, 294-295.

[235] Yâkut, IV, 238-239.

malım yok. Muhakkak ki ben Fedek'in tasarrufunu Hz. Peygamber'in zamanına geri döndüreceğim."[236] diyerek bu konuda nasıl davranacağını göstermiştir.

Ömer hilafete geçince Kureyş ve diğer ileri gelenleri toplayarak onlara *"Fedek, Rasulullah'ın elindeydi, orayı Allah'ın kendine bildirdiği şekilde tasarruf ediyordu. Sonra Ebubekir ve Ömer aynı şeyi yaptılar, fakat Mervan orayı ikta etti, gelirini başkalarına verdi. Şu anda tasarruf yetkisi benim elimdedir, fakat o benim malım değildir. Sizlerin huzurunda onu (Fedek arazisini) Rasulullah'ın zamanındaki durumuna iade ediyorum."* dedi. Böylece insanlar zulüm olmayacağına kanaat getirdiler.[237] Ömer b. Abdülaziz, yardımcısı Müzahim'e Fedek arazisini asıl sahiplerine iade etmeye karar verdiğini bildirdiği zaman yardımcısı o takdirde oğlunun ne olacağını sormuştu. Ömer de ailesi için *"Onları Allah'a havale ediyorum"*[238] diyerek oğlunu kayırmayacağını, onu da diğer insanlar gibi gördüğünü ortaya koymuştur.

Ömer b. Abdülaziz'in Fedek arazisini eski haline çevirmesi Ehli Beyt'in saygınlığını korumak ve onlara karşı yapılan haksızlığı ortadan kaldırmak amacının bir göstergesidir.

Rivayetlerde Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali'nin, Ömer b. Abdülaziz'e bir heyetle birlikte ziyarette bulunduğu da yer alır.[239] Ömer'in hilafeti boyunca Abdullah b. Hasan, halifenin yanında söz sahibi bir kimse olmuştur.[240] Ömer b. Abdülaziz, bir gün kendisiyle görüşmek üzere beklemekte olan bir Ali evlâdına "*Kapımda beklemenden ve içeri girmek için sana izin verilmemesinden ötürü çok sıkıldım. Bundan ötürü Allah'tan utandım*"[241] diyerek bu konudaki hassasiyetini dile getirmiştir. Ömer, amcazâdelerimiz dediği Hâşimîler'e duyduğu yakınlığı dile getirirken, bazen kendilerinin bazen de onların hüküm sahibi olduklarını, her iki durumda da birbirlerine sığındıklarını ifade etmiştir.[242]

Ömer b. Abdülaziz'in bu hakkaniyetli idaresi, Ehli Beyt tarafından da mukabele görmüş, memnuniyetle karşılanmıştır. Mesela, Muhammed el-Bâkır her kavmin bir seçkin

[236]İbn Asâkir, XLV, 178-179; Nüveyrî, XXI, 367; İbn Kesîr, XIII, 694.

[237]İbn Asâkir, XLV, 178; Ibnü'l Esir, IV, 329; Zehebî, *Siyer*, V, 128-129; İbn Kesîr, XIII, 694-695; Suyûti, s.166.

[238] Ibnü'l Esir, IV, 329.

[239] İbn Asâkir, XXVII, 364-390.

[240] Zehebî, *Tarih*, IX, 191.

[241] İbn Asâkir, XXVII, 366.

[242] İbn Asâkir, XLV, 222; İbn Kesîr, XII, 701.

kişisi bulunduğunu, Benû Ümeyye'nin seçkin kişisinin de Ömer b. Abdülaziz olduğunu, onun kıyamet gününde tek bir ümmet olarak haşrolunacağını söylemiştir.[243] Ayrıca Fâtıma bt. Hüseyin de Ömer b. Abdülaziz'den övgüyle bahsederek, "O başımızda olsa, ondan başka kimseye ihtiyacımız olmaz" demiştir.[244]

Küçük yaştan itibaren Hz. Ali ve ailesi ile ilgili doğru bilgiler ile yetişen Ömer b. Abdülaziz'in, Ehli Beyt'e yönelik kendinden önceki Emevi halifeleri gibi davranması beklenemezdi. Ömer'in Ehli Beyt'e yönelik takip etmiş olduğu bu olumlu siyasetini yalnızca Hz. Ali ve ailesine olan sevgi ve muhabbeti ile açıklamak yeterli değildir. Yönetimdeki temel düsturu hak ve adaletin tam olarak temin edilmesi olan Ömer b. Abdülaziz'in, bu yönetiminden Ehli Beyt ve taraftarları da faydalanmışlardır. Ömer b. Abdülaziz'in hilafetine kadar olan süreçte Emeviler'in kendilerine karşı uygulamış olduğu baskı ve zulüm politikası ile oldukça bunalmış olan Ehli Beyt ve taraftarları, onun döneminde rahat bir nefes almıştır. Fakat Ömer'in kısa süren hilafetinin ardından Emeviler'in tekrar eski uygulamalara dönmeleri Ehli Beyt taraftarlarının Emeviler aleyhine isyan başlatmaları ile sonuçlanmıştır. Zaten Emeviler'i yıkılışa götüren önemli sebeplerden bir tanesi de Ehli Beyt ve taraftarlarına karşı takındıkları olumsuz tavırları olmuştur.

Abbasîler'in güya Ehli Beyt adına gizli davetlerinin başlaması, hicri ikinci asrın başlarında tam da Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti dönemine rastlamıştır.[245] Bu gizli davet faaliyetinin başında bulunan Muhammed b. Ali, davetçilerini İslam ülkesinin önemli merkezlerine gönderdi. Muhammed, Meysere'yi Irak'a, Muhammed b. Huneys, Ebû İkrime es-Serrâc ve İbrahim b. Selime'nin dayısı Hayyân Attar'ı Horasan'a gönderdi. Horasan'a gönderdiklerine kendi propagandasını yapmalarını emretti. Bunlar da karşılaştıkları kimseleri Muhammed b. Ali'ye bey'ate davet ettiler ve davete icabet edenlerin mektuplarını Muhammed b. Ali'ye gönderdiler.[246] Rivayetlerde bu dönemde Abbasî davetçilerinin Horasan bölgesinde faaliyet göstermeye başladığı yer alırken Ömer b. Abdülaziz'in bunlarla ilgili herhangi bir emir ya da uygulamasına dair bir bilgiye rastlamadık.

[243]Nüveyrî, XXI, 371; Ibnü'l Esir, IV, 328.

[244]İbn Sa'd, VII, 327; İbn Asâkir, XLV, 196; Ibnü'l Esir, IV, 330. Ayrıca bkz. Uyar, s.100.

[245] Hasan İbrahim, II, 296.

[246] Tâberî, VI, 562; İbnü'l-Esir, IV, 322; Nüveyrî, XXI, 323; İbn Kesîr, XII, 668.

2. Haricîler'e Yönelik Politikası

Haricî, *"çıkmak, itaatten ayrılıp isyan etmek"* anlamındaki hurûc kökünden *"ayrılan, isyan eden"* mânasında bir sıfat olan hâriç kelimesine nisbet ekinin ilâve edilmesiyle meydana gelmiş bir terim olup topluluk ismi için *hâriciyye* ve *havâric* kullanılır.[247] Hâricîler'e, aralarında bazı gruplara ayrılmadan önceki dönemde, Sıffîn olayının ardından taraflarca benimsenen hakemlere rızâ göstermeyi reddetmelerinden dolayı *muhakkime*[248], Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra ilk toplandıkları yer olan Harûrâ'ya nisbetle *Harûriyye*[249] gibi isimler verilmiştir. Şehristânî, "Hâricî" kelimesinin meşru yönetime başkaldıran her isyankâra Müslümanların çoğu tarafından verilen özel bir isim olduğunu söyler.[250] Hâricîler'in doğuşu, hemen hemen bütün tarihçiler tarafından Sıffîn Savaşı'nda hakem meselesinin ortaya çıkışına bağlanmıştır. Buna göre Havâric, hakem tayinini (tahkim) kabul etmesinden dolayı Ali b. Ebû Tâlib'den ayrılanların meydana getirdiği bir fırkadır.[251]

37/657'de fiilen başlayan Sıffîn Savaşı, Mısır fâtihi Amr b. Âs'ın, Allah'ın kitabının hakemliğine başvurulması şeklindeki meşhur önerisini ortaya koyması ile sonuçlandı. Bu hareket, savaştan yorulmuş ve karşısında kendi kabilesinden olanlara, dindaşına kılıç çekmede tereddüde düşmüş bulunan Iraklılar'ı kararsız bırakmıştı. Eş'as b. Kays tahkîme gidilmesinde ısrar ederek Hz. Ali'nin karşı çıkmasına rağmen kendisine katılanlarla birlikte Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Iraklılar'ın hakemi olarak ilân etti. Muâviye'nin hakemi ise Amr b. Âs idi. Hakemlerin anlaşmayı imzalaması üzerine Eş'as anlaşma metnini kimseye danışmadan askerler arasında okumaya başladı. Askerlerin pek çoğu ve özellikle Temîm kabilesine mensup olanlar, *"lâ hükme illâ lillâh"* (hüküm ancak Allah'a aittir) sloganıyla anlaşmaya karşı çıktılar.[252]

---

[247] İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Müberred (ö.711/1311), *Lisânü'l-Arab* (thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed A. Hasbullah ve Hâşim M. Eş-Şâzelî), I-VI, Kahire ts, II, 1125.

[248] Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail (ö.330/942), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn (*thk. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-II, Kahire 1950, I, 191.

[249] A.g.e. s. 191.

[250] Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (ö.548/1153), *el-Milel ve'n-nihâl* (thk. Emir Ali Mehnâ ve Ali Hasan Fâur), I-II, Beyrut 1993, I, 132.

[251] Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 169. Ayrıca Hâricîliğin ortaya çıkışı ve arkasında yer alan faktörlerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Harun Yıldız, *Din, Siyaset ve İdeoloji: Haricilik Düşüncesinin Doğuşu*, Samsun 1999, s. 21-28, 59-130.

[252] Tâberî, V, 64; İbnü'l-Esir, III, 202. Ayrıca bkz. Fığlalı, XVI, 169.

Halife Hz. Ali'nin bütün ikna girişimlerine rağmen başlangıçta savaşın durdurularak hakeme başvurulması hususunda ısrar eden bu kişiler öyle anlaşılıyor ki pişmanlık duymaya başlamıştı. Onlar, savaşa haklı olarak girdikleri inancını taşıdıkları halde bu defa bozguna uğramış ve haklılıklarında şüpheye düşmüş bulundukları intibaına kapılmışlardı. Bunun üzerine anlaşmayı bozması ve tövbe ederek tahkimi reddetmesi hususunda halifeyi ikna edemeyince onu terk edip Kufe yakınındaki Harûrâ'ya çekildiler ve böylece ilk Haricî zümreyi oluşturdular.[253]

Haricîler'in sırf kendi görüşlerini paylaşmadığı için ashaptan Abdullah b. Habbâb b. Eret'i ve hamile karısını öldürmeleri, Hz. Osman ve Hz. Ali'yi tekfir etmeyenin kâfir olduğunu ve bu sebeple öldürülmesi gerektiğini ilân etmeleri, görüşlerine katılmayanlara hayat hakkı tanımamaları üzerine Hz. Ali onların üstüne yürüdü.[254] Nehrevan'da önce kendileriyle konuşup şehit edilen müslümanların katillerinin teslim edilmesini istedi; red cevabını alınca da son olarak Kays b. Sa'd b. Ubâde ile Ebû Eyyûb el-Ensârî'yi nasihat için gönderdi. Bunun üzerine Hâricîler'in bir kısmı Ferve b. Nevfel el-Eşcaî ile birlikte topluluktan ayrılıp Bendenîcîn'e gitti. Bu duruma sinirlenen Haricîler savaşı başlattılar; sonuçta 38/658'de Hâricîler'in yaralı 400 kişi hariç tamamına yakını öldürüldü.[255] Nehrevan ve Nuhayle'den itibaren Hz. Ali'nin şehit edilmesine kadar iki yılı aşkın süre içinde Haricîler zaman zaman küçük mahallî isyanlar çıkardılar. Bunların en önemlisi, Nehrevan'dan kurtulup Şehrezûr'a kaçan Ebû Meryem es-Sa'dî'nin isyanıdır.[256]

Hz. Ali'den sonra hilâfeti ele geçiren Muâviye döneminde Hârici isyanlarının ardı arkası kesilmemiştir.[257] Bu ayaklanmalar, özellikle Hz. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye teslim etmesinden sonra (41/661) Nehrevan'da Hâricîler'den ayrılan Ferve b. Nevfel'in hareketiyle kızıştı. Kûfe'deki bu isyan Muâviye'nin sert tedbirleriyle hemen bastırılmışsa da Hâricîler'in intikam duyguları bir türlü yok edilememiştir. 59/678 yılına kadar süren Hâricî isyanlarının çok sert şekilde bastırılmaları Kûfe Hâricîliği'nin sonunu getirmiştir.[258]

Muaviye'den sonra Hâricîlik hareketi tüm şiddetiyle devam etti. Özellikle Irak'ta

[253] Tâberî, V, 64-65; İbnü'l-Esir, III, 202-204. Ayrıca bkz. Fığlalı, XVI, 169-170.

[254] İbnü'l-Esir, III, 218.

[255] Tâberî, V, 72-93; İbnü'l-Esir, III, 218-222.

[256] İbnü'l-Esir, III, 241-242. Ayrıca bkz. Fığlalı, XVI, 170.

[257] Bu isyanlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Tâberî, V, 165-238; İbnü'l-Esir, III,275-319.

[258] Fığlalı, XVI, 170.

meydana gelen isyanlar Emevi yönetimi tarafından acımasız bir şekilde bastırıldı.[259] Yezid'in hilafeti döneminde çıkan isyanlar genelde küçük çaplı isyanlar olup Irak valisi Ubeydullah b. Ziyad tarafından kısa sürede bastırıldı. Hâricî isyanları yoğun olarak Ziyad, oğlu Ubeydullah ve Haccâc'ın valiliği ile devletin zayıfladığı son dönemlerde patlak vermiştir.[260]

Hâricîler, çok değişik bölgelerde faaliyet göstermişlerdir. Bu yerlerden biri de Horasan ve Mâverâünnehir bölgesidir. Hâricîler, ilk olarak 38/658'de Nehrevan savaşında yenilgiye uğradıktan sonra doğuya doğru kaçarak önce İran'ın bazı bölgeleri daha sonra Horasan'a kadar ilerleyerek faaliyet alanını genişlettiler. Hâricîliğin siyasî ve itikadî görüşleri 64/683'lere doğru sistematik bir nitelik kazanmış olup çeşitli kollara ayrılmıştır. Bu tarihlerde Hâricî fırkalar Basra ve diğer merkezlerden hareketle daha uzak bölgeler olan Kirman, Horasan ve civar yerlerde tutunabilmek için faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bölgedeki Hâricî faaliyetler, Nâfi b. el-Ezrak'ın Basra'yı terk ederek beraberindeki kalabalık bir grupla Ahvaz'a çekilmesiyle başlamıştı.[261] Katarî b. el-Fücâe ile Taberistan'ı ele geçiren Hâricîler[262], ilerleyerek İran topraklarında kaldılar. Atıyye b. Esved[263], 72/696-697'den sonra Kirman'ı ele geçirip yirmi yıla yakın burada hüküm sürdü. Öyle ki, Sistân, Horasan ve Kûhistanlı Hâricîlerin büyük çoğunluğu Atiyye'nin görüşlerini benimsedi.[264]

Velid ve Süleyman döneminde pek kımıldamayan Hâricîler, Ömer b. Abdülaziz zamanında tekrar bir isyan girişiminde bulundular. 100/718-719 yılında Cûhî'de bulunan ve Yeşkûroğulları'ndan olup asıl adı Bistâm olan Şevzeb, seksen kişilik bir grupla başkaldırdı. Ömer b. Abdülaziz, Kufe'deki âmili Abdülhamid'e mektup yazarak onları tahrik edip yeryüzünde fesat çıkarmalarına, kan dökmelerine meydan vermemesini, fakat yine de onlar bu şekilde davranacak olursa göz açtırmamasını, üzerlerine güçlü biri komutasında asker

[259] Bu isyanlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Tâberî, V, 312-622; İbnü'l-Esir, III, 359-IV, 23.

[260] Özdemir, s. 58.

[261] Tâberî, V, 563-569; İbnü'l-Esir, III, 490-492. Başlangıçta İran'daki Hâricîlik, Ezârika fırkasının faaliyetleri ile ilgiliydi. Daha sonra Hâricîlik fırkası Belh'den gelmiş olan İbn Acred tarafından yeniden organize edilmiştir. (Farhad Daftary, "Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebî ve Milliyetçi Hareketler" (çev. Mehmet Atalan), *Kelam Araştırmaları,* 4:2 (2006), s. 141).

[262] İbnü'l-Esir, IV, 184-185.

[263] Atiyye b. Esved ed-Düvelî, Ateviyye kolunun reisi ve Hâricîlerin önde gelen isimlerindendir. Benî Hanife kabilesine mensuptur. Sicistan ve Horasan'da Hâricîliğin yayılması için büyük gayret göstermiştir. Kirman'da 72'den 76 yılına kadar kendi adına para bastırmıştır.(Ahmet Yönem, "Hâricîlerin Horasan ve Mâverâünnehir Bölgesine Geçiş Süreci", *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16:2 (2011), s. 191-193).

[264] Yönem, s. 177-197.

göndermesini emretti. Abdülhamid, Muhammed b. Cerîr b. Abdullah Becelî'yi iki bin kişiyle birlikte ve Ömer'in yazdıklarını söyleyerek isyancılar üzerine gönderdi. Bu arada Ömer de isyancıların başı Bistâm'a haber göndererek niçin başkaldırdığını sormuştu. Ömer'in mektubu Bistâm'a ulaştığında Muhammed b. Cerîr de oraya ulaşmış bulunuyordu.[265]

Ömer'in mektubunda *" Senin Allah ve Rasulü için ayaklandığını duydum. Sen bu işe benden layık değilsin. Bana gel, tartışalım. Eğer hak bizim elimizdeyse sen de diğer insanlar gibi itaat et. Eğer hak senin elindeyse o zaman senin durumunu düşünelim."* diyordu. Bistâm bunun üzerine Ömer'e insaflı davrandığını söyleyerek onunla tartışmak üzere iki kişi göndereceğini bildirmiş ve Benî Şeyban'ın Habeşî mevlası Âsım ile Yeşkûroğulları'ndan birini göndermişti. Bunlar Hunâsıra'da Ömer'in yanına gelerek huzura çıktılar.

Ömer, onlara ne için isyan ettiklerini, kendisinin hilafetine onlardan başka kimsenin itiraz etmediğini ve eğer hakka muhalefet ederse o zaman kendisine itaat etmeleri gerekmediğini söyler. Bunun üzerine isyancılar, onunla kendileri arasında tek bir mesele olduğunu ve Ömer'in ehli beytine lanet etmesi gerektiğini belirtirler. Ömer b. Abdülaziz de Hâricîler'in sık sık başvurduğu şekilde Kur'an ayetleriyle cevap vererek şöyle der: *"Anladım ki siz dünyayı talep için isyan etmiyor, ahireti istiyorsunuz, fakat yolunuzda hataya düşmüşsünüz. Allah (cc) , Rasulü'nü lanetçi olarak göndermemiştir. İbrahim şöyle demiştir:* ***"Bana tabi olan bendendir. İsyan edenlere gelince sen gafûr ve rahimsin."*** *(14/38),* ***"İşte bunlar Allah'ın hidayete erdirdiği kimseler, sen onların hidayetine iktida et."*** *(6/30). Ben onların yaptıklarının zulüm olduğunu söyledim. Zemm ve eksiklik olarak bu onlara yeter. Günahkarlara lanet etmek farz değildir. Eğer farzdır diyorsanız, söyleyin bakalım Firavun'a ne zaman lanet ettiniz?"*. Firavun'a lanet etmediklerini söyleyen isyancılara kendisinin de ehli beytine lanet etmesini gerektiren bir durum olmadığını, ehli beytinin yaptıklarının haram olduklarını bilerek nefislerine zulmetmek olduğunu anlatır. Sonrasında Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'den örnekler getirerek kendilerinin suçsuz yere insanları öldürdüklerini, Hz. Peygamber'in kabul ettiklerini reddedip Hz. Peygamber'in reddettiklerini kabul ettiklerini, *"Eşhedü en lâilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abduhû ve rasûluh*" diyenlerin onlardan korktuklarını, diğer din mensuplarının ise yanlarında emniyette olduğunu açıklayarak bu durumun doğru olmadığını onlara göstermişti. Bu şekilde isyancıları

[265] İbn Sa'd, VII, 350; Tâberî, VI, 555-556; Mes'ûdî, II, 171-173; İbnü'l-Esir, IV, 317-319; Nüveyrî, XXI, 359-363; İbn Kesîr, XII, 665.

sordukları her soruda ikna etmeyi başaran Ömer b. Abdülaziz, tek bir soruda onlara cevap verememiştir. Bu mesele ise kendinden sonra Yezid b. Abdülmelik'in hilafet işine uygun olmadığı halde nasıl bu duruma göz yumup bir şey yapmamasıdır. Bu konuda bir cevap veremeyerek (ağlayarak) onlardan kendisine üç gün süre vermelerini ister.[266]

Böylece iki isyancı Ömer'in yanından ayrıldılar, daha sonra tekrar huzura çıktılar. Yanına gelen iki kişiden bir olan Âsım, Ömer'in haklı olduğun söyler. Yeşkûrî ise Ömer'in açıklamalarını doğru bulduğunu ancak yine de bunları diğer Hâricîler ile istişare etmesi gerektiğini belirtir. Sonrasında Âsım, Ömer'in yanında kalır, Ömer, ona bağışta bulunur fakat Âsım on beş gün sonra ölür. Bu arada Emeviler de ellerinde bulunan malların gitmesinden ve Yezid'in veliahtlıktan azledilmesinden korkarak Ömer'i zehirletirler. Ömer de üç gün içinde hastalanıp vefat eder.[267]

İsyancı heyet ile görüşmeler devam ederken Muhammed b. Cerîr komutasındaki ordu ile isyancılar karşı karşıya beklemişler fakat birbirlerine saldırmamışlardı. Her iki taraf da Ömer b. Abdülaziz'e giden elçilerin dönmesini bekliyordu. Durum bu haldeyken Ömer vefat etmişti.[268]

Hâricîler, ilk olarak hem dindar hem de adil olması nedeniyle Ömer b. Abdülaziz'e saygı duymaktaydılar. Ömer'in Hâricîler'ê yönelik tutumunun ilk örnekleri Medine valiliği zamanında karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar Medine valiliği esnasında Hâricîler hakkında düşüncesini açıkça ifade etmemiş olsa da, Haccâc'ın zulmünden kaçanların çoğunu Hâricîler'in oluşturması ve Ömer b. Abdülaziz'in bu insanlara Medine'nin kapılarını açmış olması onun Hâricîler hakkındaki düşüncesine dair bir ipucu vermektedir. Eğer Hâricîler, Emevi iktidarına karşı isyanlarında haksız olsalardı onun gibi haksızlığa tahammülü olmayan bir insan Hâricîler'i sahiplenmez, onları Medine'de barındırmazdı. Ömer'in onlara Medine'nin kapılarını açmış olması Emevi halifelerinin Hâricîler'e karşı tepkilerini haksız bulduğunu gösterir.[269]

Onu Hâricîler arasında saygın yapan bir diğer faktör de, soy-köken birlikteliği

[266] İbn Sa'd, VII, 350; Tâberî, VI, 555-556; Mes'ûdî, II, 171-173; İbnü'l-Esir, IV, 317-319; Nüveyrî, XXI, 359-363; İbn Kesîr, XII, 665.

[267] İbn Sa'd, VII, 350; Tâberî, VI, 555-556; Mes'ûdî, II, 171-173; İbnü'l-Esir, IV, 317-319; Nüveyrî, XXI, 359-363; İbn Kesîr, XII, 665.

[268] İbnü'l-Esir, IV, 319.

[269] Murat Tokgöz, *Emevi Halifelerinden Ömer b. Abdülaziz'in Hâricî ve Şîî Mezhep Akımlarına Yönelik Siyaseti*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009) Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 61.

çerçevesinde değil, inanç birliği etrafında toplanan ve kabileciliği hiçe sayan Hâricîler gibi Ömer'in de asabiyete, kavmiyetçi tutuma karşı olan tavrıydı.[270]

Hâricîliğin ortaya çıkışından Emeviler'in yıkılışına kadar olan süre, Hâricîler'in sürekli isyanları ve Emeviler'in bu isyanları kanlı bir şekilde bastırmasının örnekleri ile doludur. Görüldüğü gibi Ömer b. Abdülaziz'in hakkaniyetli politikasının farkında olan Hâricîler, onun döneminde başlatmış oldukları isyanı halifenin bir mektubu ile durdurarak halifeyle görüşmeyi kabul etmişlerdi. Karşılıklı görüşme yoluyla işi çözüme kavuşturmayı isteyen Ömer b. Abdülaziz'in takındığı tutum oldukça başarılı olmuş ve isyan kan dökülmeden durdurulmuştu. Hâricîler'in halifeden gelen görüşme talebini kabul ederek isyanı durdurmalarının en önemli sebebi Ömer b. Abdülaziz'in hak ve adalete dayalı politikasıdır. Ancak ne yazık ki görüşmeler devam ederken Ömer'in vefat etmiş olması, Hâricîler'e yönelik başlatılmış barış sürecinin daha başında iken kapanması ile sonuçlanmıştır. Ömer'den sonra Emevi halifelerinin tekrar aynı baskıcı tutuma geri dönmeleri ile kısa bir süre için durmuş olan Hâricî isyanları tekrar patlak vermiştir. Bu süreç Emevi devletinin yıkılışını da beraberinde getirmişir.

3. Mürcie'ye Yönelik Politikası

Mürcie kelimesinin, "ertelemek, sonraya bırakmak" anlamına gelen ircâ' veya "beklenti içinde olmak, ümit etmek" manasındaki recâ' kökünden geldiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüşse de ilk görüş tercih edilmektedir. Çeşitli tanımları yapılan Mürcie, siyasî ve itikadî bir fırka olarak Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere, büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakıp, manevi sorumlulukları hakkında fikir beyan etmeyen topluluklara verilen ortak bir isimdir.[271]

İslam toplumunda ortaya çıkan farklı gruplar arasındaki anlaşmazlık ve çekişmeler çeşitli sebeplerden dolayı büyüyerek devam etmiş, özellikle de imamet hususunda ciddi fikir ayrılıkları ve zaman zaman da çatışmalar vuku bulmuştur. Ayrıca bu süreçte bir yandan devam eden fetihler ile İslam toprakları oldukça genişlemiş ve bu da birtakım başka sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sonuçta fethedilen bu topraklarda yaşayan insanların pek çoğu İslam'a girmiştir. Emeviler'in bu Arap olmayan Müslümanlara karşı

[270] Özdemir, s. 61.

[271] Sönmez Kutlu, "Mürcie", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 41. Mürcie kavramının tespitiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 28-39.

takındığı tavır bir takım sosyal problemleri de beraberinde getirmiştir.

Mürcie'nin ortaya çıkışında etkili olan sebeplerin başında Hâricî zihniyeti, Emevi-Hâşimî çekişmesi, Emeviler'in politik ve ekonomik siyaseti, kentleşme sürecinin doğurduğu siyasal, ekonomik ve toplumsal problemler yer almaktadır. Büyük günah işleyenleri ve kendi dışındaki Müslümanları tekfir eden Hâricîler karşısında bütün Müslümanların eşitliğini ve medenî hayatı savunan ılımlı ve uzlaşmacı bir zihniyetin doğması kaçınılmazdı.[272]

Mürcie, Müslüman olmanın hak ve sorumluluklarını kabul eden kimselere, kâfirlerin tabi oldukları muamelenin uygulanamayacağını savunmuştur. Özellikle Mâverâünnehir bölgesindeki şiddet ve zulüm olaylarına vâkıf olduktan sonra Mürcie, masum kanın dökülmesini haram kabul ederek bütün Müslümanların din kardeşi olduğunu söylemiştir. [273]

Mürcie mezhebini belli bir şahısla başlatmak yerine ilk mürciî fikirlerin toplum tarafından bir siyasî tavır olarak benimsendiği dönemden itibaren başlatmak daha uygundur. Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumlarını Allah'a bırakarak, iman ve küfürleri konusunda hüküm vermeme fikri, Hâricîler'in Hz. Osman, Hz. Ali, Muaviye ve tahkimi kabul eden herkesi tekfir etmeleri ve kendileri gibi düşünmeyenleri sorgulamalarından itibaren, aynı maksatla bir araya gelmiş bir zümre olmasa da bazı fertler tarafından benimsenmesi Mürcie mezhebinin ilk nüveleri olarak değerlendirilebilir.[274] Bu açıdan bakıldığında Mürcie'nin doğuşunun 60-75/680-694 yılları arasında gerçekleştiği söylenebilir.[275]

Her grubun kendi haklılığını müdafaa ettiği bir zamanda Mürciilik hiçbir gruba taraftarlık beslemeden tarafsız kalmak şeklinde oldukça zor bir siyasî tutum benimsemişlerdi. Bu sebeple de İrcâ akidesi, İslam toplumunun her kesiminde ve hatta her bölgesinde temsil edilmiş ve pek çok meşhur âlimin mezhebi olmuştur. "Şam Mürciesi", "Kufe Mürciesi", "Irak Mürciesi" ve "Horasan Mürciesi" şeklindeki tanımlamalar ne kadar güçlü bir mezhep olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.[276]

Emevi yöneticileri, Hâricîler ve Şia gibi iktidarı ele geçirmeye yönelik bir amaç gütmeyen Mürcie mensuplarının faaliyetlerine engel olmamış dahası onları çeşitli görevlere

[272] Kutlu, "Mürcie", XXXII, 41.

[273]Hasan İbrahim, II, 265; Özdemir, s. 62.

[274] Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 58-59.

[275] Kutlu, "Mürcie", XXXII, 42.

[276] Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 63-84.

getirmekte de sakınca görmemiştir.[277] Kendilerini ilme veren mezhep mensupları daha çok Horasan ve Mâverâünnehir'de yürütülen fetih hareketlerine katılmıştır. [278] Onların Horasan ve Mâverâünnehir'deki ilk faaliyetleri Abdurrahman b. Eş'as'la, Yezid b. Mühelleb'in Irak valilikleri esnasında ve bölgeye yaptıkları askerî seferlerle başladığı söylenebilir. Saîd b. Cübeyr'in 80/699 yılında İbnü'l-Eş'as ordusuyla iaşe işlerinden sorumlu kişi olarak Sicistan'a gönderilmesi bu duruma bir örnektir.[279] Yine Yezid b. Mühelleb'in Irak valiliği döneminde bazı Mürciî kimseler, onun bölgedeki nüfuzundan faydalanarak faaliyet göstermişlerdir. Mesela, meşhur *İrcâ Kasîdesi* yazarı Sabit Kutne, Yezid'e olan yakınlığı dolayısıyla Horasan'ın bazı bölgelerinde hem haraç ve cizye toplama işi, hem de namaz kıldırmakla görevlendirilmiştir.[280]

Fikir özgürlüğü, adalet ve hoşgörü esasına dayalı bir iman anlayışı geliştiren Mürcie, aynı zamanda yeni fethedilen bölgelerde ortaya çıkan siyasî, içtimaî ve iktisadî problemlere çözüm üretmeye çalıştığı için Mâverâünnehir ile birlikte Horasan'da kolaylıkla yayılmış, hatta bölgenin İslamlaşmasında başlıca faktörlerden biri olmuştur.[281]

Yeni Müslüman olmuş kimseler adına yapılan Mürciî mücadale ilk olarak, Ebu's-Saydâ Salih b. Tarîf[282] ve Saîd en-Nahvî isimli iki mevlanın, Halife Ömer b. Abdülaziz'e, 100/718-719 yılındaki konuyla ilgili şikayetleriyle başlar. Bu kimseler o dönemde Horasan valisi olan Cerrah b. Abdullah tarafından, Huttal bölgesine yapılan akınlarla ilgili halifeye

---

[277] Mürcie her ne kadar tarafsızlar olarak bilinen geniş tabanlı bir grup arasından çıkmış olsa da, aralarında siyasî hadiselerde yer alıp almama konusunda farklı eğilimler olmuştur. Haksız tarafla mücadelenin şart olduğunu ileri sürenler olduğu gibi, baştakine itaati telkin ve uzleti tercih eden eğilimler de mevcuttur. Mesela Abdullah b. Zübeyr'in Mürcie'den yardım istemesi üzerine Emeviler'e olan bey'atini bozarak onun yanında yer alan ve kaynaklarda mürciî olarak bahsedilen ilk kişi Saîd b. Cübeyr'dir. Bunun dışında Mürcie'nin doğuşundan itibaren 80/699'li yıllara kadar genel olarak onları sevmeseler de, Emeviler'e çok ciddi bir problemleri olmamıştır. Bu tarihten sonra Emeviler döneminde Mürciîler'in desteklediği siyasi hareketler ise, Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as (81/700), Yezid b. Mühelleb (101/719), Zeyd b. Ali (122/740) ve Hâris b. Süreyc (127/745) isyanlarıdır. (Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 91-92).

[278] Kutlu, "Mürcie", *DİA*, XXXII, 42.

[279] Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s.169.

[280] A.g.e. s. 171.

[281] Çetin, "Horasan", XVIII, 238. Mürcie'nin bölgede yayılmasının sebepleriyle ilgili kapsamlı bilgi için bkz. Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 172-173.

[282] Ebu's-Saydâ, Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin Horasan valisi olduğu dönemde 110/728-729 yılında Semerkant ve Mâverâünnehir ahalisine onları İslam'a davet etmek için gönderilen heyette de görevlendirilmiştir. (Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s 265).

bilgi vermek üzere gönderilen heyetin içerisindeydiler.[283] Heyetteki Araplar, halifenin huzurunda iken sürekli konuştukları halde Ebu's-Saydâ susuyordu. Bu durum Halife Ömer'in dikkatini çekince onun da heyetten olup olmadığını sormuş ve heyetten olduğunu öğrenince ona susmasının sebebini sormuştu. Ebu's-Saydâ'ın *" Ey Müminlerin Emiri! Yirmi bin mevali maaşsız savaşmaktadır. Bir o kadarı da müslüman olmuş ve hala haraç ödemektedir. Emirimiz (Cerrah) zalim ve ırkçı biridir. Minbere çıkar ve "Ben size âlim olarak geldim ve bugün artık ırkçıyım. Vallahi kavmimden bir tek kişi benim için kavmimden olmayan yüz kişiden daha sevimlidir." der. O sanki Haccac'ın kılıçlarından bir kılıçtır. Zulüm ve düşmanlıkla muamele etmektedir."* [284] Sözleri üzerine halife, vali Cerrah'a onunla aynı kıbleyi paylaşanlardan cizyeyi kaldırmasına dair olan emri gönderdi. Cerrah müslğman oldukları halde haraç ödeyenlerden bu vergiyi kaldırınca Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde insanlar İslam'a girmekte yarış ettiler. Cerrah'ın çevresindeki bazı kimseler ona, insanların hızla İslam'a girmelerinin cizye ödemekten kurtulmak için olduğunu, bu durumun cizye gelirlerini azalttığını bu nedenle İslam'a giren kimseleri sünnet olmakla imtihan etmesi gerektiğini tavsiye ettiler. Cerrah da bu durumu halifeye bildirerek görüşünü sordu. Halife Ömer b. Abdülaziz'in cevabı gayet net ve açıktı: *"Allah, Muhammed'i davetçi olarak gönderdi, sünnet edici olarak değil".*[285] Sonrasında haksız uygulamalara devam eden vali Cerrah görevinden azledildi.[286]

Mürcie, Emevi halifelerinden en büyük desteği Medine valiliğinden itibaren Ömer b. Abdülaziz'den görmüştür. Halife olunca Kufe'den Avn b. Abdullah, Musa b. Ebû Kesir ve Ömer b. Zer'den oluşan Mürcie heyeti onunla ircâ fikrini tartışmak üzere Şam'a gelmiş ve görüşmeden sonra Ömer'in bu fikri benimsediği rivayetlerde yer almıştır.[287]

Ömer b. Abdülaziz, her ne kadar mevâlîden alınan cizyeyi kaldırmışsa da maalesef bu uygulama Ömer'den sonra terk edilmiştir. Haksız ve adil olmayan böyle bir uygulama ve

---

[283] Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 174. Her ne kadar S. Kutlu, heyette iki mevâlî olduğunu söylese de bizim kaynaklarda tespit ettiğimiz kadarıyla Ömer b. Abdülaziz'e gönderilen heyette iki Arap ve Ebu's-Saydâ isimli bir mevâlî olduğudur.

[284] Tâberî, VI, 558-559; ; İbnü'l-Esir, IV, 320.

[285] İbn Sa'd, VII, 375; Tâberî, VI, 559; ; İbnü'l-Esir, IV, 321-322; Zehebî, *Siyer*, V, 147; İbn Haldûn, *İber*, III, 95.

[286] Halife b. Hayyât, s. 322; Belâzûrî, s. 600;Ya'kûbî, *Târîh*, II, 302; Tâberî, VI, 587; İbnü'l-Esir, IV, 320; Nüveyrî, XXI, 363; İbn Kesîr, XII, 667.

[287] İbn Sa'd, VIII, 430; Zehebî, *Siyer*, V, 104.

kabile asabiyeti, bölge halkının Emevi yönetimine karşı nefretinin artmasına ve Müslüman mevâlînin ekonomik sıkıntılarının tekrar ağırlaşmasına sebep oldu.[288] Sonuçta bu uygulamaları protesto etmek için toplanan halka, Mürciîler de destek vermişlerdir. Yaşanan süreçte Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde toplu ihtidalar gerçekleşmiştir. Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise artık Belh, Nişabur, Rey, Herat, Semerkant, Buhara ve Fergana Mürcie'nin faaliyet gösterdiği merkezler haline gelmiştir.[289]

4. Mevâlîye Yönelik Politikası

Mevâlî, terim anlamında ilk İslami fetihlerin ardından kendi istekleriyle müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve Türkler'in, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberîler'in, Mısır'da Kıptîler'in oluşturduğu gayri Arap Müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlamıştır. Mevâlî esas itibariyle iki gruba ayrılıyordu. Birinci grubu, köleleştirilen savaş esirlerinden daha sonra efendileri tarafından serbest bırakılan şahsî azatlılar; ikinci grubu ise fethedilen ülkelerin halkından esir veya köle olmadıkları halde bir Arap ya da Arap kabilesi vasıtasıyla İslâm'ı kabul ederek onların mevâlîsi sayılan yahut kabile anlayışına dayalı sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmek için güçlü Arap kabilelerinden biriyle velâ (himaye) akdi yaparak onun himayesine giren gayri Arap müslümanlar teşkil ediyordu.[290]

Emeviler zamanında asıl mevâlî sınıfını teşkil eden gayri Arap Müslüman halkların sayıları giderek çoğalınca artık Arap kabilelerinin himayesine ihtiyaç duymamaya başladılar. Ancak bu tarihten itibaren herhangi bir velâ akdi yapmadan Müslüman olan yerli halka da mevali denilmiş, böylece mevali kavramının kapsamı genişlemiştir.[291]

Her tavrıyla halis bir Arap devleti olan Emeviler'in Arap olmayan halkı hâkir görmeleri, Müslümanlar arasında asabiyet ruhunun uyanmasını körüklemiştir. Bunun en önemli sebebi de Araplar'ın kendilerini diğer Müslüman milletlerden üstün görmeleridir. Emevi halifelerinin, Araplar'ın tarafını tutup mevâlîyle onlar arasında eşit muamele yapmamaları, Arap olmayanların bir araya gelerek onlara karşı zaman zaman ayaklanmalarına da sebep olmuştur. Arap Müslümanların yanında daima ikinci planda kalan mevâlî, 66/685

[288] Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 175.

[289] Kutlu, "Mürcie", XXXII, 42-43.

[290] İsmail Yiğit, "Mevâli", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 424.

[291] A.g.m, s. 424-426.

yılında Muhtar es-Sekafî'nin Kufe'deki isyanıyla siyasi bir güç olarak varlıklarının farkına varmışlardır. Bu olaydan sonra mevâlî meselesi Emeviler'in çözmesi gereken bir mesele halini almıştır. [292]

Abdülmelik b. Mervan döneminde öncelikli olarak iktidarın güçlü hakimiyeti sağlanmış ardından bir süredir yavaşlamış fetih harekatı tekrar başlatılmıştır. Dolayısıyla bu dönemden itibaren ihtida hareketleri de hızlanmıştır. Dönemin Irak valisi Haccâc b. Yusuf'un haraç toplamak için görevlendirdiği amilleri kendisine, zımmîlerin Müslüman olduğunu, bu nedenle haraç sisteminin iflas ettiğini haber verdiler. Bunun üzerine Haccâc, İslam'a girenlerden kaldırılması gereken cizye vergisini mevâlîden almaya devam etmiştir.[293]

Ayrıca Emeviler döneminde mevâlî, ordudaki hizmetleri esnasında at üzerinde değil yaya olarak savaşır, her ne kadar ganimetten pay alsa bile onlara düzenli maaş ödemesi yapılmazdı ve askerî maaş defterlerine de kayıtlı değillerdi.[294]

Ömer b. Abdülaziz ise kafirlere karşı savaşmış olan Horasan mevâlîsini, Müslüman Arap savaşçıları gibi hem vergiden muaf tuttu hem de onlara maaş verdi.[295] Ayrıca savaşlara katılan mevâlîye ganimetten pay verilmesini ve hiçbirinden haraç alınmamasını da emretti.[296]

Ömer b. Abdülaziz, Müslüman olmanın cizyeyi düşürdüğünü vurgulayarak mevâliden alınan bu vergiyi kaldırmıştır.[297] Biraz önce de ifade ettiğimiz gibi Horasan valisi Cerrah'a onunla aynı kıbleyi paylaşanlardan cizyeyi kaldırmasına dair olan emri gönderdi. Bu uygulama kısa sürede etkisini göstermiş ve Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde insanlar İslam'a girmekte yarış etmişlerdi. Bunun üzerine Cerrah'ın çevresindeki bazı kimseler ona, insanların hızla İslam'a girmelerinin cizye ödemekten kurtulmak için olduğunu, bu durumun cizye gelirlerini azalttığını bu nedenle İslam'a giren kimseleri sünnet olmakla imtihan etmesi gerektiğini tavsiye ettiler. Bu düşünceler Cerrah'ın da aklına yatmış olmalı ki durumu halifeye bildirerek görüşünü sormuştu. Halife Ömer b. Abdülaziz *"Allah, Muhammed'i*

[292] Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s. 50.

[293] A.g.e., s. 50.

[294] Özdemir, s. 69.

[295] Zetterstenn, "Ömer", IX, 464.

[296] Kurt, s. 175.

[297] İbn Sa'd, VII, 249; Zehebî, *Siyer*, V, 147; İbn Kesîr, XII, 667. Ayrıca bkz.Yiğit, "Ömer b. Abdülzaiz", XXXIV, 54.

davetçi olarak gönderdi, sünnet edici olarak değil".[298]cevabı ile İslam'a uygun yönetimin nasıl olması gerektiğini çok güzel bir şekilde ifade etmiştir.

Uygulamalarında Hz. Ömer'in koyduğu esaslara dönmeye gayret eden Ömer, valilerine İslam hukukuna göre alınmayan tüm vergilerin derhal kaldırılması, daha evvelki halifeler döneminde zorla ve haksızca alınan vergilerin tespit edilerek sahiplerine iadesi, İslam'a giren kimseden kesinlikle cizye alınmaması gibi hususlarda emirler verdi.[299]

Halife Ömer b. Abdülaziz, yeni Müslümanların durumuyla ilgili yeni bir formül geliştirerek toprak ile insanı birbirinden ayırdı. Buna göre toprak sahibi Müslümanlığı kabul ederse kendisinden cizye düşürülecek ancak toprağından haraç alınmaya devam edilecekti. O, büyük dedesi Ömer b. Hattab gibi haracı toprak kirası, haraç toprağını da Müslümanların mülkü olarak değerlendirmişti. Ayrıca haraç arazisinin satılmasını da yasakladı. Böylece arazi, vergiden muaf olmayacak ve gelir azalması da yaşanmayacaktı. Bu topraklar Arap aristokrasisinin eline geçmeyecek ve beytülmalin geliri İslam'ın yayılışından etkilenmeyecek şekilde sabitlenmiş olacaktı.[300]

Ömer b. Abdülaziz, halife olur olmaz özellikle devletin toplumsal temellerini sağlamlaştırmaya ve halk arasında süre gelen bölünmüşlükleri kaldırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştur.[301] Kısa süren hilafeti müddetince Araplar'ın ve İslam toplumunun birliğini mevâlî ile anlaşarak muhafaza etmeyi en büyük görevi olarak görmüştür[302]. Bu amaçla özellikle vergi alanında büyük reformlar yapmış, mevâlînin vergi yükünü azaltmıştır. Bu durumun hazinenin zararına olduğunu söyleyerek, kendisin tenkit edenlere *"Yüce Allah, Peygember (sav)'i insanlara doğru yolu gösterici olarak yolladı, para tahsildarı olarak değil"*[303] diyerek İslam toplumunun halifesinin nasıl davranması gerektiğini açıkça ortaya koymuştur.

Buraya kadar bahsettiğimiz Emeviler'in mevâlîye karşı ırkçı bir politika uygulaması, onlara ek vergiler yüklemesi ve fetihlere katıldıkları halde bazı bölgelerde mevâlîden olanları

[298] İbn Sa'd, VII, 375; Tâberî, VI, 559; ; İbnü'l-Esir, IV, 321-322; Zehebî, *Siyer*, V, 147; İbn Haldûn, *İber*, III, 95.

[299] İbn Sa'd, VII, 373. Ayrıca bkz. Ağırakça, *Ömer b. Abdülaziz,* s. 100.

[300] Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, İstanbul 2005, s. 129-130.

[301] İrfan Aycan, "Ömer b. Abdülaziz ve Gayrı Müslimler", *Dinî Araştırmalar*, Ocak-Nisan 1999, I, sy. 3, s. 69.

[302] Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi,* Ankara 1992, s. 3.

[303] İbn Sa'd, VII, 373; Zehebî, *Siyer*, V, 147; Tâberî, VI, 567-568; İbnü'l-Esir, IV, 327.

askerî maaş divanına kaydetmemesi, mevâlînin ırkçılık duygularını tahrik etmiştir. Bu durumun kaçınılmaz sonucu olarak mevâlî Emevi karşıtı oluşumlara destek vermeye başlamıştır.

Erken dönemden itibaren Emevi yönetiminin aleyhine dönen ve halifeliğin Hz. Ali evladının hakkı olduğu inancını benimseyen Fars asıllı Müslümanlar (mevâlî), kendilerini Araplar'la eşit tuttuğunu bildiren Muhtar es-Sekafî isyanından (66/685)[304] itibaren Hz. Ali evladı adına başlatılan isyanların en önemli güç kaynağı oldular. Sonrasında Haccâc b. Yusuf'un baskıları sebebiyle İbnü'l-Eş'as isyanına (81/700)[305] ve Emeviler'i yıkıp Araplar'la eşit haklara sahip olmak amacıyla da Horasan'da Hâris b. Süreyc (127/745)[306] isyanına yoğun destek verdiler. Sonuçta Emeviler'i ortadan kaldıran Abbasî ihtilal hareketine damgalarını vurdular.[307]

Abbasîler propaganda için en elverişli bölge olarak Horasan'ı seçmiştir. Zira bu bölge halkı Müslüman olduğu halde Emeviler tarafından mevâlî muamelesi görmüşler ve bu durumdan kurtulmak için de gayret sarf etmişlerdi. Bu bakımdan Emeviler aleyhine olacak bir harekete iştirak etmek için hazır durumda idiler.[308]

C. Ömer b. Abdülaziz'in Horasan Bölgesi Malî Politikası

Daha önce genel hatlarıyla açıklamaya çalıştığımız Ömer b. Abdülaziz'in malî alandaki uygulmaları Horasan bölgesi için de geçerlidir.

Ömer b. Abdülaziz, döneminde Emevîler'in cizye politikasını İslamî ölçülere göre yeniden düzenlemeye ve vergileri anlaşmalarda belirtilen miktarlara göre tekrar ayarlamaya çalıştı. Fetih sürecini yakın zamanda tamamlamış olan Horasan bölgesinde zimmîlerin ve mevâlînin yoğunlukta olduğu gözönünde bulundurulduğu taktirde özellikle malî alanda alınan kararların Horasan bölgesi için önemi ortaya çıkmaktadır. Ömer b. Abdülaziz'den önceki

[304] Tâberî, VI, 38-66; İbnü'l-Esir, IV, 27-38; İbn Kesîr, XII, 15-19. Ayrıca bkz. Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği,* Ankara 1993, s. 93-115. Hasan Onat, Muhtar es-Sekafî hareketinin en önemli özeliklerinden birinin ilk defa bu ayaklanma ile "mevali"nin siyaset sahnesine çıktığını belirtir (A.g.e. s. 141).

[305] Tâberî, VI, 334-341; İbnü'l-Esir, IV, 197-201; İbn Kesîr, XII, 305-311.

[306] Tâberî, VII, 309-310; İbnü'l-Esir, V, 7-8.

[307] Adem Apak, "Şuûbiyye", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 245.

[308] Ahmet Baltacı, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 82.

Emevî idarecilerinin gerek idarî gerekse malî konulardaki haksız uygulamaları yukarıda incelediğimiz gibi Horasan bölgesinde mevâlînin Emevî karşıtı gruplara yanaşmasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle malî alanda bir takım düzenlemelerin yapılması kaçınılmaz olmuştur.

Halife Ömer'in Kufe valise Abdülhamid'e gönderdiği mektupta ona, gayri müslim teb'aya da âdil ve haklı muamele etmeyi ve vergiyi ekili ve ekilmemiş araziden aynı yükseklikte ve sertlikte tahsil etmemesini emretmiştir. O, resmi vergi haricinde, eskiden beri bir zamanlar İran mülkü olan arazide yerleşmiş olan bütün diğer vergileri men etti. Nevruz ve Mihrican bayramlarında verilen hediyeler, küçük memurlar için muamele ücretleri, nikah ücretleri, evrak mühürleme vergisi ve gümrük vergileri bu cümleden men olunanlardandır.[309]

Ömer b. Abdülaziz, uygulamalarında Hz. Ömer'in koyduğu esaslara dönme gayretiyle valilerine yazdığı mektubunda haracları baskı yapmadan toplamalarını belirterek vergileri zorla toplamayı yasaklamak gibi usule dair bir takım yeni prensipler koymasının yanında, haksız vergilerin de kaldırılmasını emretmiştir.[310]

Müslüman olan mevâlîden alınmaya devam eden cizyeyi de kaldırmıştır. Bu konuyu ileriki bölümlerde açıklayacağımız için burada ele almayı uygun görmedik. Daha once de ifade ettiğimiz gibi Mâverâünnehir bölgesi Ömer b. Abdülaziz döneminde idari olarak Horasan'a bağlı bulunmaktaydı. Bu nedenle genel uygulamalar her iki bölge için de geçerli olmaktadır.

[309] J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu* (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1963, s.143.
[310] Arslantaş, s.129.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN MÂVERÂÜNNEHİR BÖLGESİ SİYASETİ

A. Ömer b. Abdülaziz'in Hilafetine Kadar Maveraünnehir Bölgesindeki İslam Fetihleri

Türkler'le Araplar arasındaki ilişkiler Sâsânî İmparatorluğu aracılığı ile başlamıştı. V. yüzyıl sonlarına doğru batıya yönelen Göktürkler, Sâsânîler'le karşılaşınca onların iç ve dış politikaları üzerinde etkili oldular. Sâsânîler'in doğuda Türkler'le, batıda Araplar'la çeşitli ilişkilere girmiş olmaları dolaylı olarak bu iki milletin birbirini tanımalarını sağlamıştı. Cahiliye devri Arap şairlerinin de şiirlerinde Türklerden söz etmeleri bunu göstermektedir.[311]

Rasulullah'ın vefatından sonra Hz. Ebûbekir, irtidat hareketlerini bastırınca Müslümanlar, Arabistan dışına sefer yapma imkanı buldular. Fetihler, Hz. Ömer devrinde de bütün hızıyla devam etti. Nihavend savaşından ve doğu İran'ın fethinden hemen sonra, İslam ordularına Horasan ve Toharistan'ın yolu açılmıştır. Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında bütün İran ve Horasan bölgesini ele geçiren Müslümanlar, Ceyhun ırmağına kadar yayılmışlardı. Bu tarihlerde Göktürk Devleti de iç karışıklıklar yüzünden yıkılmış ve yerine Türkişler adıyla yeni bir devlet kurulmuştu. Ziyad b. Ebih'in 45/665 yılında Basra valiliğine tayin edilmesinden sonra Horasan ve Sistan'a yapılan askerî harekat planlı bir şekle sokuldu ve kısa bir süre sonra Horasan'daki hakimiyetlerini sağlamlaştıran Müslümanlar,

[311]Osman Çetin, *Türk-İslam Devletleri Tarihi,* İstanbul2009, s.1. Ayrıca Türkler hakkında birçok hadis bulunmaktadır. Bu hadislerde genellikle; "Türkler'in Müslüman olacakları", "Türkler'e dokunulmaması gerektiği", "hakimiyeti ele geçirecekleri" vs. anlatılmaktadır. Cahiliye devri şairlerinin Türkler'den bahsetmeleri, Sâsânîler'le olan münasebetlerinde bu iki milletin birbirini tanımış olmaları, Hz. Peygamber'in Türkler'den bahsetmesini imkan dahiline sokmuş olsa da hadislerin muhtevaları oldukça şüphe çekmekte ve doğruluk ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Her şeye rağmen bu tür hadislerin ortaya çıkmış olması –bunlar uydurma da olsa- Müslümanların Türkler'e karşı duygularını göstermesi açısından önemlidir. Diğer taraftan Tâberî'nin Hendek Muharebesi sırasında Hz. Peygamber'in bir "Türk çadırı"nda oturduğunu bildirmesi (*Târîhu'r-rusü'l ve'l-mülûk,* II, 568) Müslümanlığın ilk yayıldığı yıllarda bile Araplar arasında Türkler'in tanındığını göstermektedir. (Çetin, *Türk-İslam Devletleri Tarihi,* s.2).

Mâverâünnehir'e kadar ilerlediler. Fakat bu bölgenin gerçek fatihi Kuteybe b. Müslim olmuştur.[312]

Türkler ve Arapların erken dönemlerden itibaren temaslarda bulunmuş olmalarına rağmen aralarındaki ilişkilerin yeterince gelişmemiş olması dikkat çekmektedir. İki bölge arasında ilişkilerin gelişmemesinin sebebi olarak Arabistan'ın coğrafi durumu, iki millet arasındaki mesafenin uzunluğu, yine Arabistan'ın Türkler'in meşhur göç yolları dışında bulunması ve göçebe Türkler için Arabistan'ın verimli ve cazip topraklar olmaması görülebilir.

Tarih boyunca Orta Asya ve Arabistan iki ayrı dünya ve bu iklimlerde yaşayan insanlar da iki ayrı dünyanın insanı olarak yaşamışlardır. Bu iki dünyanın biri (Orta Asya) daima hercümerçlere, dalgalanmalara, yeni yeni bir takım oluşum ve gelişmelere şahit olmuştur. Orta Asya'da bir kısım Türk Devletleri yıkılarak ortadan kalkerken, diğer taraftan yeni Türk devletleri ve bunların kurduğu medeniyetler tarih sahnesinde boy gösteriyordu. Arabistan ise eski dünyada cereyan eden olaylara dahil olmamış, seyirci kalmıştır.[313]

Arap fütuhatının süratle doğu istikametinde gelişmesi ve asırlık Sasanî İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden çekilmesi sonucu, İslâm İmparatorluğu'nun doğudaki hudutları bu ilk hamlede Ceyhun nehrine kadar uzanmış bulunuyordu. Ceyhun nehri, müslüman Araplar'a, daha ilk fetih yıllarından itibaren nehrin öte tarafındaki bölgelerle ilgili fetih hareketlerinin stratejisini tayin ve tesbit etmede önemli bir etken olmuştur.[314]

Ceyhun nehrini Türkistan'ın iç kısımlarına doğru yaptıkları askerî hamlelerinde stratejik bir bölge olarak kabul eden Müslüman Araplar, daha sonraları bu nehrin öbür tarafında ve kuzey kesiminde bulunan bütün ülkeleri kapsamak üzere bölgeye Mâverâünnehir adını vermişlerdir.[315] Mâverâünnehir, İslam döneminde, özellikle de buraların fethedildiği ilk zamanlarda Horasan'ın bir parçası olarak kabul edilmiş ve yönetimdeki statüsü de ona göre belirlenmiştir.

Mâverâünnehir'in Araplarca fethini üç merhalede incelemek mümkündür; ilk merhale Hz. Ömer'in doğu Horasan komutanı Ahnef b. Kays'la başlayan ve Kuteybe b.

[312] A.g.e. s. 2.

[313] Zekeriya Kitapçı, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Türkler*, İstanbul 1986, s. 11.

[314] Kitapçı, *Araplar'ın Türkistan'a Girişi,* s. 51.

[315] A.g.e, s. 51.

Müslim'in, Haccâc tarafından çok büyük yetkilerle Horasan'a vali olarak gönderilmesine kadar devam eden "*İlk Akınlar Devri*"dir (22-86/642-705). İkinci Merhale ise Kuteybe b. Müslim'le başlayan ve daha ziyade Beykent, Buhara ve Semerkant üçgeni çevresinde odaklanan muntazam fetih hareketleri devridir (86-93/705-712). Son merhaleye gelince Yezid b. Mühelleb ile başlayan ve Nasr b. Seyyar'la gerçekleştirilen siyasi hakimiyet devri olup Abbasi ihtilali ile son bulmuştur (93-133/712-750).[316]

Ubeydullah b. Ziyad'ın 54/674 yılında Horasan valiliğine getirilmesine kadar Ceyhun nehrinin alt kısımlarına yapılan birkaç akından başka bölgede ciddi bir gelişme meydana gelmemiştir. Ubeydullah döneminde Buhara, Beykent, Râmisen, Nesef ve Saganiyân fethedilmiş[317], Semerkant üzerine düzenlenen akınlarda da epey ganimet ele geçirilmiştir.[318] Ele geçirilen bu şehirler kısa süre sonra İslam hakimiyetinden çıksa da Ubeydullah'ın bu seferi, Müslümanların Mâverâünnehir üzerine gerçekleştirdiği ilk ciddi sefer olmuştur.[319]

78/697-698 yılına gelindiğinde Haccâc b. Yusuf, Mühelleb b. Ebî Sufre'yi Horasan'a vali tayin etti.[320] 80/699-700 yılında Mühelleb, Mâverâünnehir'deki Kiş ve Nesef şehirleri üzerine yürüdü, 81/700-701 yılına kadar onları muhasara altında tuttu. Azledildiği haberi kendisine ulaşınca onları bırakarak geri döndü. [321]

Haccac, Kuteybe b. Müslim'i[322] (ö.96/715), 83/702 yılında Rey valiliğine tayin etti. Ardından bir süre sonra da onu Horasan valiliğine getirmek istedi ve bu konuda halifeyi ikna etmeyi başardı.[323] 86/705 yılında Abdülmelik b. Mervan, Haccac'ın tavsiyesiyle Kuteybe'yi Ceyhun (Amuderya) nehrinden Hindikuş'a uzanan Horasan'ın doğu eyaletine vali tayin

---

[316] A.g.e. s. 48.

[317] Tâberî, V, 297; İbnü'l-Esir, III, 345.

[318] İbn A'sem, II, 321. Ayrıca bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 182-183.

[319] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.183.

[320] Halîfe b. Hayyât, s. 277 ; Belâzûrî, s. 590; Tâberî, VI, 319; İbnü'l-Esir, IV, 188.

[321] Halîfe b. Hayyât, s. 279; Belâzûrî, s. 587; İbnü'l-Esir, IV, 192.

[322] Asıl ismi İbn Amr b. Husayn b. Rebia el-Bâhilî'dir. Bâhilî kabilesine mensup olup uzun bir süre Horasan valiliği yapmıştır. 96/715 yılında 48 yaşında iken öldürülmüştür. (Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Halkân (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsan Abbas) I-VII, Beyrut 1978, IV, 86-91; Zehebî, *Siyer*, IV, 410-411).

[323] Yiğit, İsmail, "Kuteybe b. Müslim", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 490.

etmişti.[324] Halife Abdülmelik, bölgeye Kuteybe gibi öyle kabiliyetli bir kumandan tayin etmişti ki o, tüm Mâverâünnehir ve Toharistan'ı fethederek,[325] Horasan'da fethedilmeyen hiçbir yer bırakmayacak ve Mâverâünnehir fatihi olarak tarihte yerini alacaktı.

Kuteybe, Horasan'a geldiğinde; biri merkezi Belh olan Toharistan, diğeri de Mâverâünnehir olmak üzere iki hudut bölgesi bulunuyordu. Her iki bölgeye de Türkler hâkimdi. Fakat bunların arasında siyasî bir birlik mevcut değildi ve müstakil hareket eden beylikler halindeydiler. Bu bakımdan İslâm orduları daha rahat ve kolayca ilerleme imkanına sahip oluyorlardı. [326]

Bölgede seferlere başlayan Kuteybe'yi Belh dihkanları karşılayarak onunla birlikte yürüdüler. Saganiyân kralı da bazı hediyeler ve altından anahtarla Kuteybe'nin yanına gelerek şehri ona teslim etti.[327] Ardından 87/706 yılında Kuteybe Beykent'i fethetti. [328] 88/707 yılında Tumuşkes ve Ermesine üzerine gitti, buraların halkı onu karşılayarak sulh yaptılar.[329] Aynı yıl Türkler, Soğdlular ve Fergana halkları birlikte Müslümanlarla savaştılarsa da Müslümanlar onları hezimete uğratıp birliklerini bozdular. [330]

Buhara'yı 89/707 yılında fethedemeyen Kuteybe, Haccâc'ın da tazyiki üzerine 90/708-709 yılında tekrar Buhara üzerine sefere çıktı. Bunu haber alan Verdan-Hudat[331], Soğd hükümdarı, Türkler ve çevre bölgelerden yardım istedi. Böylece iki taraf arasında oldukça çetin bir savaş baş gösterdi. Sonuçta Müslümanlar, müttefik orduyu hezimete uğratmayı başardılar ve şehre bir Arap garnizonu yerleştirdiler.[332] Buhara'da İslam

[324]Halîfe b. Hayyât, s. 291; Belâzûrî, s. 590; Tâberî, VI, 424; İbnü'l-Esir, IV, 241. Ayrıca bkz. Brockelmann, s. 75.

[325] Dîneverî, s. 299.

[326]Mehmet Şeker, "Buhari'nin Memleketi Buhara'nın Bir Fethine Bakış: Taberi'nin Rivayetlerinin Değerlendirilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları,* sy. 51 (1987), s. 176.

[327] Halîfe b. Hayyât, s. 291; Belâzûrî, s. 590; Tâberî, VI, 424-425; İbn A'sem, IV, 160-161; İbnü'l-Esîr, IV, 241; Nüveyrî, XXI, 282-283.

[328] Halîfe b. Hayyât, s. 300; Belâzûrî, s. 591; .Tâberî, VI, 429-433.Ayrıca geniş bilgi için bkz. İbn A'sem, IV, 161-165; İbnü'l-Esîr, IV, 244-245; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 75.

[329] Belâzûrî, s. 591; Tâberî, VI, 436-437; İbnü'l-Esîr, IV, 247.

[330] Halîfe b. Hayyât, s. 301; ; İbnü'l-Esîr, IV, 247; Nüveyrî, XXI, 286.

[331] Kaynaklarda geçen Verdan-Hudat, Buhar-Hudat'lardan biri değildir. O, Buhara'nın büyük köylerinden olup, kalesi ve etrafını çeviren büyük bir sura sahip Verdâne'nin yöneticisi idi. Burası İslam öncesi dönemlerde Buhara hükümdarlarının pâyitahtıydı. (Nerşâhî, s. 31.)

[332] Halîfe b. Hayyât, s. 303; Belâzûrî, s. 591; Ya'kubî, *Târîh*, II, 285; Tâberî, VI, 442-444; İbn A'sem, IV, 165-166; Nerşâhi, s. 73-89; İbnü'l-Esîr, IV, 254-255; Nüveyrî, XXI, 286. Ayrıca bkz., Ramazan Şeşen, " Buhara", *DİA*, İstanbul 1992, VI,

hakimiyetinin ilk defa olarak sağlam bir şekilde yerleşmesi Kuteybe b. Müslim'in burayı fethi ile başlamıştır.[333] Müslümanlar bu bölgeye geldikleri sırada şehrin hükümdarına Buhar-hudât deniliyordu.[334] Kuteybe Buhara'yı fethettiğinde, Buharalılarla halifeye iki yüz bin dirhem, Horasan emirine ise on bin dirhem haraç vermeleri konusunda antlaşma yapmıştı.[335] Emevîler zamanında ve Abbâsîler'in ilk devrinde Buhara'da yerli hükümdarlardan başka Merv'deki Horasan valisi tarafından tayin edilen bir emir veya âmil bulunuyordu.[336] Kuteybe ve diğer birçok Horasan valisinin Buhara askerine ordularında yer verdiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz.[337]

Buhara'ya yardıma giden, fakat yenilince yönetim merkezi Semerkant'a dönmekte olan Tarhûn, Kuteybe b. Müslim'in Buhara halkına yaptığını görünce, aynı akıbetin kendi başına gelmesinden korkarak Kuteybe'den kendilerine ödeyebilecekleri bir vergi konulmasını ve bunun üzerine anlaşma yapılmasını talep etti.[338] Fakat sonrasında Soğd halkının ileri gelenleri Tarhûn'un yaptığına kızarak onu hapsettiler ve Gûrek'i seçip başlarına getirdiler. Kuteybe'nin, coğrafî açıdan çok önemli bir mevkide bulunan Soğd bölgesinin merkezi Semerkant'ı kendi haline bırakmayacağı aşikardı.[339] Buhara'nın fethinden sonra Merv'e dönen Kuteybe, bu amaçla 91/709'de tekrar sefere çıktı. Aynı yıl Nîzek'i ortadan kaldırması ve onun etrafında toplanan meliklerin isyanını bastırması[340], ertesi yıl da Sicistan hakimi Rutbîl üzerine bir sefer yaparak onunla barış anlaşması yapması[341] ile bu bölgelerde Müslümanlar için tehlike arz eden unsurlar ortadan kaldırılmış oldu.[342]

Semerkant'ın fethi içi hazırlıkları başlatan Kuteybe, tam bu sırada Hârizmşah'ın kendisinden yardım istemesi üzerine Hârizm'e gitmek zorunda kaldı. Orada Hârizmşah'ın

---

363; Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.204-205.

[333] Mirza Bala, "Buhara", *İA*, İstanbul 1949, II, 762.

[334] Şeşen, " Buhara", VI, 363. Dîneverî, Kuteybe Buhara'ya vardığında "Sûl" adı verilen bir melik olduğundan ve tüm Mâverâünnehir'i onun yönettiğinden bahseder. (*Ahbâru't-tıvâl,* s. 298).

[335] Nerşâhi, s. 84.

[336] Şeşen, " Buhara", VI, 363.

[337] Kurt, s. 119.

[338] Tâberî, VI, 445; İbnü'l-Esir, IV, 274-277. Ayrıca bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi,* s. 206.

[339] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 208-211.

[340] Ya'kubî, *Târîh*, II, 286; Tâberî, VI, 454-461; İbnü'l-Esîr, IV, 259-261; Nüveyrî, XXI, 289.

[341] Halîfe b. Hayyât, s. 304; Belâzûrî, s. 591;Ya'kubî, *Târîh*, II, 286; Tâberî, VI, 468; İbnü'l-Esîr, IV, 569.

[342] Geniş bilgi için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi,* s. 211.

muhaliflerini bertaraf ederek, Hârizmşah'la bir anlaşma yaptı.[343] Ardından ani bir kararla Semerkant'a doğru yola çıktı. Böyle bir şeyi beklemeyen Soğd İhşidi Gûrek, hiçbir tedbir alamamıştı. Hemen çevre bölgelerden yardım istedi. Zorlu bir muhasara ve savaştan sonra Semerkant halkı Kuteybe'den barış talebinde bulundu ve aralarında bir anlaşma yapılarak savaş sona erdi.[344] Yapılan anlaşmaya göre Kuteybe'nin istekleri yerine getirildikten sonra Kuteybe de şehirden çıkacaktı. Ancak Kuteybe bu noktada anlaşmaya uymayarak şehirde kalmış ve hatta bu mesele halife Ömer b. Abdülaziz zamanında tahkikat mevzuu olmuştur.[345]

Böylece Semerkant, Buhara ile birlikte Mâverâünnehir'deki diğer bölgelerin fethinde ve İslamlaştırılmasında önemli bir üs olarak kullanıldı.[346] Kuteybe'nin yapmış olduğu bu başarılı seferler sonucu İslam askerleri daha önce işitilmemiş bollukta ganimetlere ulaşmışlardır. Bu durum üzerine askerler Kuteybe'den vatanlarına dönmek için izin istemişlerdir. Fakat bu mahir komutan askerlerine hitaben yaptığı konuşmasıyla onları azarlayarak bu fikirlerinden vazgeçirmiştir.[347]

Buhara'nın fethi ile Semerkant'ın fethi arasında esaslı bir fark vardır. Buhara'nın fethi, geçim kaynaklarını kurutan hücum ve hamleler silsilesinin bir neticesidir. Fakat müslümanlar Semerkant'ı kesin ve tek bir savaş sonunda ele geçirmişlerdir. Semerkant'ın fethinden sonra Kuteybe'nin Arap Devleti'nin hudutlarını Asya'nın ortalarına uzatmaya karar vererek ordusuyla Ceyhun nehrini tekrar geçtiği görülür.[348]

---

[343] Halîfe b. Hayyât, s. 305; Belâzûrî, s. 591-592; Ya'kubî, *Târîh*, II, 287.

[344] Halîfe b. Hayyât, s. 305; Belâzûrî, s. 591-592; Ya'kubî, *Târîh*, II, 287; Tâberî, VI, 475; İbn A'sem, IV, 181; İbnü'i-Esîr, IV, 274-277; Nüveyri, XXI, 296-299; İbn Kesîr, XII, 440-443; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 77-81. Müslümanlar ve Semerkant halkı arasında yapılan anlaşmaya göre; Soğd hakimi Gûrek her yıl 2200000 dirhem ödeyecek, bu yıl içinde 30000 asker verecek, Soğdlular Müslümanların şehirde kalacağı süre zarfında şehri tahliye edecek içeride hiçbir savaşçı kalmayacak, bir mescid yapılacak ve Kuteybe orada namaz kılacak, bu mescide minber yapılacak ve Kuteybe oradan insanlara hitap edecek sonra da orada yemek yiyip şehirden çıkıp gidecekti. (Anlaşmanın uygulanması ve sonrasında yaşanan olaylarla ilgili de geniş bilgi için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi,* s. 210-236.)

[345] Dîneverî, s. 298; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 287. Ayrıca bkz. K.V. Zettersteen, "Kuteybe b. Müslim", *İA,* VI, 1051-1053 (İbrahim Kafesoğlu tarafından ikmal edilmiştir.).

[346] H.H. Schaeder, "Semerkant", *İA*, İstanbul 1966, X, 469; Aydınlı, "Semerkant", XXXVI, 482.

[347] Ya'kûbî, Târîh, II, 287.

[348] Hasan, I, 384.

Nitekim Soğd bölgesinden sonra Kuteybe, daha doğuda bulunan Fergana ve Şaş'ı 94/712-713 yılında fethetmiş;[349] 96/714-715'da ise Kaşgar üzerine sefere çıkarak burayı da ele geçirmiştir. Kaşgar'ın fethiyle birlikte Çin sınırına dayanan Kuteybe b. Müslim, Çin imparatoruna elçiler dahi göndermiştir.[350]

Velid b. Abdülmelik öldüğü zaman Kuteybe Horasan'da vali idi. Velid'in, kardeşi Süleyman b. Abdülmelik'in yerine kendi oğlu Abdülaziz'i veliaht tayin etmesini Haccâc gibi o da desteklemiş, fakat neticede Velid ölünce Süleyman b. Abdülmelik halife olmuştur. Bunun üzerine Kuteybe, Süleyman'ın kendisine düşman olduğunu ve intikam alacağını, kendi yerine Horasan'a Yezid b. Mühelleb'i vali tayin edeceğini tahmin ediyordu. Fakat o, Süleyman'a gönderdiği bir yandan ona bağlılığını bildiren, bir yandan da onu tehdit eden mektuplarının karşılığını almadan ayaklandı. Halbuki Süleyman onun tehditvâri mektubundan korkarak, onu yerinde bıraktığına dair henüz yolda olan bir mektup göndermişti. Zaferlerle dolu mazisine güvenerek yeni halifeye karşı ayaklanma başlattıysa da Horasan ve Mâverâünnehir halkı kendisine destek vermedi. Bu duruma sinirlenip askerlerine çok ağır sözler sarfetmesinden dolayı Horasan'daki Arap kabileleri ona karşı ayaklanarak Temim kabilesinden Veki' b. Ebî Sûd'a biat ettiler. Veki' etrafına topladığı adamlarla Kuteybe ve ailesinin üzerine saldırarak onu ve ailesinden pek çok kişiyi 96/714-715 yılında öldürdü. [351]

Süleyman, 97/715 yılında Yezid b. Mühelleb'i Horasan valiliğine getirdi.[352] Yezid, Kûhistan ve Cürcan üzerine giderken bir oğlu Muhalled'i Horasan, diğer oğlu Muviye'yi Semerkant ve Soğd'daki diğer şehirlerden sorumlu yönetici olarak atadı.[353] Ancak daha sonra Yezid, Muhalled'i Semerkant'a vali olarak atadı.[354] Muhalled, Semerkant'a bağlı Soğd köylerine ufak tefek akınlar yapmış olsa da buralarda kayda değer bir başarı elde edildiği

[349] Halîfe b. Hayyât, s. 306; Tâberî, VI, 483; İbn A'sem, IV, 185-186; İbnü'i-Esîr, IV, 281; Nüveyri, XXI, 299-300.

[350] Tâberî, VI, 500-504; İbnü'i-Esîr, IV, 289-291; Nüveyri, XXI, 301-304; İbn Kesîr, XII, 557-559; İbn Haldûn, *el-İber,* III, 85.

[351] Halîfe b. Hayyât, s. 313;Belâzûrî, s. 594-597; Ya'kubî, *Tarih,* II, 295-296; Tâberî, VI, 509-516; İbn A'sem, IV, 197-207; İbnü'i-Esîr, IV, 293-299; İbn Hallikân, IV, 88; Nüveyri, XXI, 333-343; Zehebî, *Siyer,* IV, 410; İbn Kesir, XII, 615-620; İbn Haldûn, *el-İber,* III, 86-87. Ayrıca bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi,* s. 234-236.

[352] Tâberî, VI, 523-526; İbn A'sem, IV, 208-211; İbnü'i-Esîr, IV, 301.

[353] İbnü'i-Esîr, IV, 301-303.

[354] Halîfe b. Hayyât, s. 318; Ya'kubî, *Tarih,* II, 296.

söylenemez.[355]

Maveraünnehir bölgesinin fethi neticesinde bölge halkı İslam'ı kabul etmiştir.[356] Ancak Asya ortalarında İslâmî fetihlerin başladığı dönemin ilk safhasında, bölge halkının İslam'a girmesi yavaş seyretmiştir. Nitekim bu bölgeler halkından müslüman olanlar, vatandaşlarının şiddetli mukavemetiyle karşılaştılar. Ayrıca bu dönemde yeni müslüman olmuş kişilere arkadaşlık etmeleri ve korumaları için adam görevlendirmek gerekiyordu.[357] Müslüman fatihler, yerli halkı dinlerine çekebilmek için büyük gayret ve çaba göstermişlerdir.[358]

Müslümanlar gerek bu bölgenin yerli halklarını gerekse daha çok yönetici ve askeri güç konumunda bulunan Türkleri zorla müslüman etmediler. İslamiyet bunlar arasında yavaş yavaş ilerledi. Nitekim VIII-IX. asırlarda Buhara, Soğd ve Harezm Müslüman olurken Uygurlar Maniheist, Şarkî Avrupa, Balkan Türkleri ve Macarlar Hıristiyan oluyordu.[359] Kuteybe devrinde Türk yurtlarındaki islamlaştırma politikasının temel unsurunu fethedilen şehir ve kasabalara hemen bir caminin yapılması teşkil etmekte idi. Bunu şehre genellikle Müslüman Arap ailelerinin yerleştirilmesi takib ederdi. Bu arada, şehrin nizam ve asayişini düzenlemek için de bir askeri garnizon kurulur, yani sivil bir askeri vali tayin edilirdi. Bunlara ilaveten müslüman cemaatin cezai ve hukuki işlerini tedvir etmek üzere bir de kadı tayin edilir ve böylece siyasi hakimiyetin kurulması yanı sıra İslamlaştırma hareketinin de ilk önemli adımı atılmış olurdu.[360] İslam'ın Orta Asya'da başarı kazanmasının ana sebebi olarak, Kuteybe'nin gerek mahalli hanedanlarla uzlaşma, gerekse birçok Arap olmayan kimseyi orduda istihdam etme siyaseti görülebilir.[361]

Ömer b. Abdülaziz'in hilafetine kadar olan süreçte Horasan ve Maveraünnehir bölgelerindeki fetihleri kısaca özetlemeye çalıştık. Bu süreçte fetihler dönemi bitmiş ve siyasi

---

[355] Aydınlı, *Semerkant Tarihi,* s. 236.

[356] Hasan, I, 385.

[357] Kuteybe b. Müslim'in, Buhara'yı fethettiği zaman şehri Araplar ile Acemler arasında taksim etmesi bu uygulamaya bir örnek teşkil etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Nerşâhi, s. 84.

[358] Hasan, I, 386.

[359] Geniş bilgi için bkz. Emel Esin, *Türkistan Seyahatnamesi,* Ankara 1959, s. 12.

[360] Zekeriya Kitapçı, "Kuteybe b. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslamiyet ", *Türk Dünyası Araştırmaları,* sa. 29, Nisan 1984, s. 53.

[361] Richard N. Frye, *Buhara: Orta Çağın Başarısı* (çev. Hasan Kurt), Ankara ts., s. 58.

hakimiyet dönemi başlamıştır. İleride ele alacağımız üzere Ömer b. Abdülaziz'in de bölgede takip ettiği politika ile tam olarak yapmaya çalıştığı şey, siyasi hakimiyeti yerleştirmektir.

B. Ömer b. Abdülaziz'in Mâverâünnehir Bölgesi İdarî Politikası

Dünya tarihinin kaydettiği ve İslam toplumunun yetiştirdiği birkaç büyük şahsiyetten biri olan Ömer b. Abdülaziz'in hilafet devri, Asr-ı saadet ve Hulefa-i Râşidîn devirlerinden sonra gerek idarî yönden, gerek fütuhatla ve gerekse İslamî ahkâmın tamamıyla uygulanması açısından zirveye ulaşmıştı.[362]

Çin'den Endülüs'e, Kafkaslar'dan Habeşistan'a kadar çok geniş bir alana yayılmış olan İslam topraklarının idaresini üstlenen Ömer b. Abdülaziz, her şeyden evvel iç siyaset ile ilgilenmiştir.[363] Bu amaçla işe bazı eyaletlere yeni vali ve kumandanlar tayin etmekle başlamıştır. Bunu yaparken seçeceği yeni idarecilerin hangi kabileden olmalarına bakmadan, malî ve adlî konularda yeterli olup olmadıklarına dikkat etmiştir.[364] Hedefi hak ve hukuk tesis etmek olan Ömer b. Abdülaziz, seleflerinin yaptığı gibi, valilerin vergileri toplayıp istenilen miktarı merkeze göndermeleri şartı ile istedikleri gibi hareket etmelerine asla müsaade etmemiştir. Onun döneminde devlet teşkilatına Ümeyye ailesi dışından da birçok kimsenin alındığı ve memuriyetlere yapılan tayinlerde güvendiği kişilerin görüşlerine yer verdiği görülmektedir.[365] Ömer b. Abdülaziz, devlet idaresinin daha sağlıklı yürütülebilmesi için bölgelerin bazılarını ikiye ayırarak oralara ayrı valiler tayin etmiş, bazı bölgeleri de birleştirerek tek vali atamıştır. Bu dönemde Mâverâünnehir bölgesi Horasan bölgeine bağlı idi. Ayrıca halife Ömer, Horasan ve Sicistan bölgelerini birleştirerek valiliğine Cerrah b. Abdullah'ı tayin etmiştir.[366]

Her ne kadar her iki bölgenin idaresi bir merkezden sağlanıyor olsa da, bu iki bölgenin durumları birbirinden farklılık arzetmektedir. Bu durumda, Horasan bölgesinin

[362] Ağırakça, *Ömer b. Abdülaziz,* s. 249.

[363] Zettersteen, "Ömer", IX, 463.

[364] Yiğit, "Ömer b. Abdülaziz", XXXIV, 53.

[365]Daha geniş ve kapsamlı bilgi için bkz. Ahmet Ağırakça, *İslam'da İlk Tecdid Hareketi,* İstanbul 1995, s. 99-109.

[366] Koyuncu, s. 27-29.

fethinin Mâverâünnehir bölgesinden çok daha önce gerçekleşmiş olması dolayısıyla bölgenin İslamlaşma sürecinin büyük ölçüde tamamlanmış olması da etkilidir. Mâverâünnehir bölgesinin İslam orduları tarafından fethedilip bölgede İslam hâkimiyetinin sağlanması Ömer b. Abdülaziz'in hilafete geçmesinden kısa bir süre önce gerçekleşmişti. Dolayısıyla Mâverâünnehir bölgesinin İslamlaştırma süreci bir nevi yeni başlamış sayılırdı. Bu nedenle de Ömer b. Abdülaziz'in bu bölgenin İslamlaştırılmasına ağırlık verdiği görülmektedir.

Biz de bu nedenlerden dolayı Horasan bölgesi ve Mâverâünnehir bölgesini ayrı ayrı incelemeyi uygun gördük. Tekrar belirtelim ki her iki bölgede uygulanan politikaları kesin hatları ile birbirinden ayırmak mümkün değildir. Ancak her iki bölgede de ağırlıklı uygulanan politikalar mevcuttur. Horasan bölgesinde ele aldığımız gibi Ömer b. Abdülaziz, bu bölgede ağırlıklı olarak mevalinin durumunu iyileştirmeye çalışarak İslam'a ve idareye bağlılılıkları sağlanmış, ayrıca Horasan'da da yoğun bir taraftar kitlesi oluşturmaya başlamış Emevi idaresine muhalif olan gruplar ile ilişkileri düzeltmeye çalışmıştır. Mâverâünnehir bölgesinde ise ele alacağımız gibi ağırlıklı olarak İslamlaştırma politikası uygulanmıştır.

Süleyman b. Abdülmelik, halife olunca Yezid b. Mühelleb'i Irak genel valiliğine atadı.[367] Ancak Yezid bununla yetinmeyerek Irak valiliği kendisinde kalmak üzere Horasan valiliğini de elde etmeyi başardı ve Horasan'a giderek oraya yerleşti.[368] Cürcan ve Taberistan üzerine seferler düzenleyerek bir takım başarılar kazandı. Dihistan ve Cürcan'ı alıp, Taberistan ile anlaşma imzaladı.[369] Seferlerini tamamlayıp Horasan'a dönünce halife Süleyman'a mektup yazarak gerçekleştirdiği fetihleri ve ganimetten beytülmale gönderilmesi gereken humus[370] miktarını bildirdi. Kaynaklarda bu miktar için milyonlarla ifade edilen farklı rakamlar verilmektedir.[371] Ancak Yezid, humusu göndermeden evvel Süleyman b. Abdülmelik vefat etmiş ve yerine Ömer b. Abdülaziz halife olmuştu.[372]

---

[367] Zehebî, *Siyer,* IV, 503.

[368] Belâzurî, s. 469-469.

[369] Belâzurî, s. 469-40; Zehebî, *Siyer,* IV, 505.

[370] Humus: sözlükte "beşte bir" anlamına gelen humus kelimesi, İslam hukuku literatüründe ganimetlerden ve bu hükümde olan mallardan kamu adına, belirli alanlarda sarfedilmek üzere alınan beşte birlik payı ifade eder.(H. Yunus Apaydın, "humus", *DİA,* İstanbul 1998, XVIII, 365-369).

[371] Belâzurî, s. 471. Ayrıca bkz.Fatma Odabaşı, "Yezid b. Mühelleb", *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 522-523.

[372] Odabaşı, XLIII, 523.

Ömer b. Abdülaziz'in Horasan ve Mâverâünnehir bölgesine yönelik ilk önemli icraatı, Horasan valisi Yezid b. Mühelleb'i 99/717-718 yılında azletmesidir.[373] Fakat o, icraatlarını beğenmediği Yezid'i[374] azletmekle kalmamış; 100/718-719 yılına gelindiğinde Basra valisi Adiyy b. Ertat'a onu tutuklayarak yanına göndermesini emretmiştir. Bu arada Yezid'e de bir mektup göndererek yerine birini bırakıp yanına gelmesini istemiştir. Yezid b. Mühelleb, yerine oğlu Muhalled'i bırakarak Horasan'dan hareket etmiş, Basra'ya geçmek üzere gemiye bindiği sırada Adiyy b. Ertat'ın gönderdiği Musa b. Vecih el-Himyerî tarafından yakalanmıştır. Adiyy, onu bağlayarak hapsetmiş ve Ömer b. Abdülaziz'e göndermiştir.[375]

Yezid b. Mühelleb Ömer'in huzuruna getirilince, ona Süleyman b. Abdülmelik'e yazıp haber verdiği malları sormuş ve hepsini beytülmale iade etmesini istemiştir. Fakat Yezid, malları inkar ederek kendisinde hiçbir şey olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Ömer, o malların Müslümanların hakkı olduğunu belirterek Yezid'i hapsetmiştir.[376]

Ömer, Yezid'i azledince yerine Cerrah b. Abdullah'ı Horasan'a vali olarak göndermiştir. Bu sırada Yezid'in yerine bıraktığı oğlu Muhalled b. Yezid, Ömer'in yanına gelerek babasının bırakılması konusunda halifeyi ikna etmeye çalışmış fakat babasını hapisten kurtaramamıştır.[377] Muhalled ile aralarında geçen konuşmadan sonra Ömer b. Abdülaziz, onun babasından daha hayırlı olduğunu söyleyerek Muhalled' i beğendiğini belirtmiştir.[378]

101/719-720 yılında Ömer'in hastalığının ağırlaştığı haberini alan Yezid b. Mühelleb, Ömer'den sonra hilafete geçecek olan Yezid b. Abdülmelik'ten korktuğu için

---

[373] İbn Sa'd, VII, 370; Halife b. Hayyât, s. 320; İbn Kuteybe, s. 159; Ya'kûbî, Târîh, II, 301; Tâberî, VI, 554; İbn A'sem, IV, 232; Makdisî, II, 262; İbnü'l-Esir, IV, 316; Nüveyrî, XXI, 359; İbn Kesîr, XII, 658.

[374] Ömer b. Abdülaziz, Yezid'i sevmediğini "*Bunlar öğütten anlamayan, katı kalpli, zorba kişilerdir, ben böylelerini sevmem***"** diyerek belirtiyordu. Aynı şekilde Yezid'de Ömer'den hoşlanmıyor ve "*O, mürâidir*" diyordu. Ancak Ömer hilafete geçince Yezid onun riyadan uzak olduğunu anlamıştır. (İbnü'l-Esir, IV, 319-320; Makdisî, II, 262).

[375] Belâzûrî, s. 599; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 301; Tâberî, VI, 556-558; İbn A'sem, IV, 232-233; İbnü'l-Esir, IV, 319-320; Zehebî, *Târîh*, VI, 273; İbn Kesîr, XII, 665; İbn Haldûn, *İber*, III, 94.

[376] Belâzûrî, s. 599; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 301; Tâberî, VI, 556-558; İbn A'sem, IV, 237; İbnü'l-Esir, IV, 319-320; Nüveyri, XXI, 363; İbn Kesîr, XII, 665; İbn Haldûn, *İber*, III, 94. Ayrıca Yezid'in, kabilesinin ileri gelenleri ile yaptığı görüşmelerin detayı için bkz. İbn A'sem, IV, 232-239.

[377] Tâberî, VI, 556-558; İbn A'sem, IV, 238; İbnü'l-Esir, IV, 319-320; İbn Kesîr, XII, 666; İbn Haldûn, *İber*, III, 94.

[378] Ayrıca Muhalled öldüğü zaman Ömer'in "*Bugün Arap'ın cömert delikanlısı öldü"* sözünden de babasının aksine onu beğendiğini anlamak mümkündür. (İbnü'l-Esir, IV, 320).

hapisten kaçtı.[379] Ömer'e de ona güvendiği için daha önce hapisten kaçmadığını ama Yezid halife olursa kendisini çok feci şekilde öldürmesinden korktuğunu bildiren bir mektup gönderdi. Yezid'in haberi kendisine ulaşan Ömer'in *"Allah'ım eğer Yezid Müslümanlara kötülük ederse Sen yanına bırakma"* şeklinde dua ettiği rivayet edilir.[380]

Ömer b. Abdülaziz, sadece Yezid'i değil aynı zamanda Yezid'in Horasan ve Mâverâünnehir şehirlerine yönetici olarak atadığı oğulları ve kardeşlerini de azletmiştir. Yezid'in yola çıkarken Horasan'a vekil bıraktığı ve Semerkant valisi olan oğlu Muhalled'i görevden alarak Semerkant'a Süleyman b. Ebi's-Sırrî'yi atamıştır.[381] Abdullah b. Ma'mer el-Yeşkürî'yi de bütün Mâverâünnehir bölgesinin harp işleriyle görevlendirmiştir.[382]

Ömer b. Abdülaziz, Yezid'i azlettikten sonra çok ciddi araştırmalar yaparak Horasan ve Mâverâünnehir'e vali olarak 99/717-718 'da Haccâc ekolünün en değerli komutanlarından biri olan Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'yi göndermiştir.[383]

Cerrah'ın Horasan valiliği sırasında Ömer b. Abdülaziz ile olan haberleşmeleri ve Cerrah'ın valilikten azledilme sebebi, Ömer'in Horasan ve Mâverâünnehir'de takip etmiş olduğu siyaseti açıkça ortaya koyar niteliktedir.

Ömer'in Horasan valisi Cerrah'a gönderdiği tâlimatnâmelerde, halka zulmetmemesini, Müslüman olmuş yerli halktan önceki valilerin haksız yere aldığı cizye ve haraç vergisini kaldırmasını, diğer insanlara da insanca muamele edip onları İslam'dan soğutan davranışlara bir son vermesini istedi. Onun bu uygulamaları Semerkant ve diğer Mâverâünnehir şehirlerinde insanların akın akın İslam'a girmesini sağladı.[384]

Cerrah, vali olarak Horasan'a gittikten sonra Ömer'e Horasan'a geldiğinde oradaki insanları fitne ve anarşi içerisinde bulduğunu, zekatı vermemek için irtidat ettiklerini ve onları kılıç ve kırbaçtan başka bir şeyin bundan vazgeçiremediğini anlatan bir mektup gönderdi.

---

[379] Yezid b. Mühelleb'in, Yezid b. Abdülmelik'ten korkmasının sebebi Yezid b. Mühelleb'in daha önce Yezid b. Abdülmelik'in akrabaları olan Ebî Âkiloğullarına işkence etmesiydi. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, IV, 325-326.

[380] Tâberî, VI, 564-565; İbn A'sem, IV, 239; İbnü'l-Esir, IV, 325; Nüveyri, XXI, 364; İbn Haldûn, *İber*, III, 96-97.

[381] Tâberî, VI, 567; İbnü'l-Esir, IV, 327.

[382] Belâzûrî, s. 599; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 302.

[383] İbn Sa'd, VII, 335; Halife b. Hayyât, s. 320; Belâzûrî, s. 599; Tâberî, VI, 557; İbn A'sem, IV, 238; İbnü'l-Esir, IV, 316; Zehebî, *Târîh*, VI, 273; İbn Kesîr, XII, 658; İbn Haldûn, *İber*, III, 94.

[384] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 237.

Mektubunda yazdıklarını uygulamak için Ömer'den izin istedi. Mümkün oldukça herkesi iyiliğe ve hayra davet eden Ömer b. Abdülaziz'in Cerrah'ın mektubuna sinirlendiği verdiği cevaptan anlaşılmaktadır: *"Ey Cerrah'ın anasının oğlu! Sen fitneye onlardan daha da hırslısın. Haketmedikçe mümine ve muâhide kırbaç vurma. Kısastan da kaçın. '**Sen gözlerin hıyanetini ve gönüllerin gizlediğini bilene döneceksin** (Mümin 19) ve **büyük küçük herşeyi sayıp döken** (Kehf, 49) bir kitabı okuyacaksın'"* [385]

100/718-719 yılında Cerrah, Cehm b. Zehr el-Cûfi'yi Huttel'e gönderdi. Cehm oradan ganimetlerle dönünce Cerrah, Ömer'e iki Arap bir de künyesi Ebu's-Saydâ olan azatlı köleden oluşan üç kişilik bir heyet gönderdi. Iki Arap devamlı konuşurken Ebu's-Saydâ susuyordu. Bu durum dikkatini çekince Ömer, onun da heyetten olup olmadığını sormuş ve heyetten olduğunu öğrenince ona susmasının sebebini sormuştu. Ebu's-Saydâ'ın *" Ey Müminlerin Emiri! Yirmi bin mevali maaşsız savaşmaktadır. Bir o kadarı da müslüman olmuş ve hala cizye ödemektedir. Emirimiz (Cerrah) zalim ve ırkçı biridir. Minbere çıkar ve "Ben size âlim olarak geldim ve bugün artık ırkçıyım. Vallahi kavmimden bir tek kişi benim için kavmimden olmayan yüz kişiden daha sevimlidir." der. O sanki Haccac' ın kılıçlarından bir kılıçtır. Zulüm ve düşmanlıkla muamele etmektedir."* [386] şeklindeki cevabını duyunca tüm bu anlatılanları dikkate alarak Cerrah'ı görevinden azledecektir. [387]

İslam topraklarındaki gelişmeleri yakından takip eden, ümmetinin durumundan sürekli haberdar olmaya çalışan Ömer, Horasan hakkında birşeyler sormak için kendisine dürüst birilerinin getirilmesini ister. Bunun üzerine ona Ebu Miclez'i tavsiye ederler. Ömer, Cerrah'a haber göndererek Ebu Miclez'i de beraberinde getirerek yanına gelmesini ve Horasan harbini idare etmek üzere Abdurrahman b. Nuaym el-Âmirî'yi yerine vekil bırakmasını söyler. Cerrah ve Ebu Miclez onun yanına gelince Ömer, Abdurrahman b. Abdullah hakkında bilgi ister. Abdurrahman'ın denk olanlara eşit davranan, düşmana düşman olan, aklına koyduğunu yapan, yardım edilecek birini bulunca hemen onun yardımına koşan biri olduğunu anlatırlar. Ömer bu kez de Abdurrahman b. Nuaym hakkında bilgi ister. Onun da âfiyeti ve ağır davranmayı seven biri olduğunu anlatırlar. Bundan sonra Ömer,

[385] Tâberî, VI, 560; ; İbnü'l-Esir, IV, 321; Suyûti, s. 174.

[386] Tâberî, VI, 558-559; ; İbnü'l-Esir, IV, 320.

[387] Halife b. Hayyât, s. 322; Belâzûrî, s. 600;Ya'kûbî, *Târîh*, II, 302; Tâberî, VI, 587; İbnü'l-Esir, IV, 320; Nüveyrî, XXI, 363; İbn Kesîr, XII, 667.

Abdurrahman b. Abdullah'ı namaz ve harp işleri için, Abdurrahman b. Nuaym'ı da haraç toplama işleri için görevlendirir.[388]

Her ikisine de yalnızca Allah'a kul olmalarını, insanlar karşında en yüce olanın Allah Teala olduğunu, kendileri üzerinde Allah hakkının en büyük olduğunu, Müslümanların işlerinde onlara nasihatle birlikte iyilikten başka bir şekilde davranmamaları gerektiğini, kendilerine verilen emanete riayet etmelerini, haktan başka bir yola meyletmemelerini, Allah'tan hiç birşeyi gizlememelerini ve Allah'tan başka sığınacak bir yer olmadığını anlatan birer mektup gönderdi.[389] Mektubun içeriğinden anlaşılacağı üzere Ömer b. Abdülaziz, valilerine yaptıkları her işte Allah'a karşı sorumlu olduklarının bilincinde olmayı öğütleyerek onların hakkaniyetli ve âdil birer yönetici olmalarını hedeflemiştir.

Tâberî'de yer alan Ömer b. Abdülaziz'in Horasan valisi Abdurrahman b. Nuaym'a gönderdiği bir başka mektup ise şöyledir: *"İlim ve amel, birbirine çok yakın iki husustur. Allah'ı iyi tanı ve yalnız O'na ibadet et. Bir çok milletler gelip geçmiştir ki ilimleriyle amel etmemişlerdir. Onların o ilmi, sırtlarında bir yükten ibaretti. Allah'ın müfsidlerin amellerini makbul görmediğini bilen ve idrak eden bir kişi gibi amel eyle."*[390] Yine başka bir mektubunda *"Sen, Allah'ın bozguncuların amelini ıslah etmeyeceğini bilenler gibi davran."*[391] demektedir.

Halife Ömer'in bu mektuplarıyla amaçladığı, devamlı surette valilerine öğütlerde bulunarak, İslami esas ve emirlere bağlanmalarını sağlamak ve böylece her birini bulundukları bölgede taklit edilecek ve örnek alınacak birer şahsiyet haline getirmektir. Böylece bütün eyaletlerde yaşayan Müslümanların, dolayısıyla da tüm ümmetin İslam'ı yaşamasını ve Allah'ın emirlerine ve Peygamber'in sünnetine sıkı sıkıya bağlanmalarını temin etmektir.[392] Ayrıca bu bölgede yaşayan ve henüz İslam'a girmemiş olan yerli halka da İslam dini doğru ve güzel bir şekilde tanıtılmış olacak ve onların İslam'a girmelerinin önü açılmış olacaktır.

Ömer b. Abdülaziz, Yezid b. Mühelleb ve Cerrah b. Abdullah gibi başarılı ve bölgedeki muhalif güçlerin çekindiği iki büyük valiyi sırasıyla Horasan'dan azledip,

---

[388] Tâberî, VI, 560; Makdisî, II, 262; İbnü'l-Esir, IV, 320; İbn Kesîr, XII, 667; İbn Haldûn, *İber*, III, 95.

[389] Tâberî, VI, 561-562; İbn Kesîr, XII, 667.

[390] *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, VI, 567.

[391] Tâberî, VI, 567; İbnü'l-Esir, IV, 327; Nüveyrî, XXI, 370.

[392] Ağırakça, *İslam'da İlk Tecdid Hareketi,* s. 207.

Abdurrahman b. Nuaym gibi nazik ve zayıf bir kişiyi Horasan'a vali olarak atamıştı.[393] Kaynaklarda Ömer b.Abdülaziz'den sonra Abdurrahman b. Nuaym döneminde Soğdlular'ın bir isyan başlattığı ve bu isyanın Yezid b. Abdülmelik zamanında Semerkant valisi olan Şu'be b. Züheyr en-Nahşelî tarafından bastırıldığı bilgisi yer almaktadır.[394] Bu durum Ömer b. Abdülaziz'in Mâverâünnehir bölgesinde takip ettiği siyasetin başarılı olduğunun da bir göstergesidir. Çünkü Ömer'in vefatıyla birlikte eski ırkçı politikalara geri dönülmüş bu durumda yerli halkın isyan etmesine sebep olmuştur.[395]

C. Ömer b. Abdülziz'in Mâverâünnehir Bölgesi İslamlaştırma Politikası

1. Fetihlerin Durdurulması

Ömer b. Abdülaziz'in belki en önemli politikası, bütün illeri tam bir eşitlikle idare etmesiydi. Fakat en önemli ideali, insanların topluca İslam'a dönüşünü, ihtida etmelerini teşvik etmekti. Ömer b. Hattab devrinde bütün Araplar'ın Müslüman olması yolundaki açık arzu, Ömer b. Abdülaziz dönemine gelince artık Arap olmayan herkesi kapsayarak, ihtida bir hükümet politikası halini almıştı.[396]

Ömer b. Abdülaziz, imparatorluğun geniş hudutları içinde yaşayan muhtelif milletleri İslam dinine kazanmak için çok geniş bir tebliğ kampanyası açmıştır. Diğer gayrimüslimlerle birlikte Türkleri de İslam dinine kazandırmak, dolayısıyla etnik ve kültür bakımından şüphesiz farklı olan bu kavimleri İslamiyet sayesinde birbirleri ile tamamen kaynaştırmayı, sosyal bünyesi sağlam bir İslam toplumu inşa etmeyi düşünmüştür. [397]

Halife, İslam dininin yayılması için geniş bir kampanya başlatmadan önce, ortamı hazırlamak istemiş ve bu amaçla Mâverâünnehir bölgesindeki fetih hareketlerine kesin olarak son vermiştir.[398] Ömer b. Abdülaziz, yeni toprak fethi yerine insanların kalplerinin fethine yönelmiştir. Çünkü o, Allah'ın Hz. Peygamber (sav)'i vergi toplamak için değil, insanları hak

---

[393] Aydınlı, *Semerkant Tarihi,* s. 241.

[394] Tâberî, VI, 604; İbnü'l-Esir, IV, 346. Geniş bilgi için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi,* s. 243-244.

[395] Ömer b. Abdülaziz'den sonra Mâverâünnehir bölgesinde meydana gelen olaylarla ilgili kapsamlı bilgi için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi,* s. 244-306.

[396] Marshall Hodgson, *İslam'ın Serüveni,* I-III, İstanbul 1993, I, 220-221.

[397] Kitapçı, "Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakteri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 33 (1984), s. 153.

[398] Ahmet Taşağıl, "Türk", *DİA,* İstanbul 2012, XLI, 474.

dine davet etmek için gönderdiğine inanmaktadır.[399] Bu düşüncelerinin göstergesi olarak Cerrah'ı Horasan'a vali olarak gönderirken ona *"Savaş yapma, elindeki yerleri tut*" emrini vermiştir.[400] Nitekim Ömer b. Abdülaziz'in iki buçuk yıllık hilafeti döneminde bölgede fetih hareketlerini durdurduğu, onun yerine halkın İslamlaşması ve bölgede asayişin sağlanması için her türlü tedbiri aldığı görülmektedir.

Kaynaklarda Cerrah b. Abdullah'ın 100/718-719 yılında Cehm b. Zehr el-Cûfi'yi Huttel'e gönderdiği ve Cehm'in oradan ganimetlerle döndüğü rivayet edilir.[401] Sonrasında Cerrah, Ömer'e iki Arap bir de künyesi Ebu's-Saydâ olan azatlı köleden oluşan üç kişilik bir heyetle birlikte bu seferden elde edilen ganimetleri gönderir. Ömer'in huzuruna gelen heyetteki iki Arap devamlı konuşurken Ebu's-Saydâ ise sürekli susmaktadır. Ömer b. Abdülaziz, sürekli susan Ebu's-Saydâ'ya susmasının sebebini sorar. Bunun üzerine Ebu's-Saydâ mevâlînin maaşsız savaştığını, müslüman olanlardan cizye alınmaya devam edildiğini, vali Cerrah'ın zalim ve ırkçı biri olduğunu ve halka zulüm ve düşmanlıkla muamele ettiğini[402] anlatarak Horasan'ın durumunu gözler önüne serer.

Anlaşılacağı üzere Cerrah b. Abdullah, Ömer b. Abdülaziz'in kendisini Horasan'a vali olarak gönderirken kesinlikle savaş yapmaması yönündeki emri uygulamayarak halifenin emrine karşı gelmiştir. Cerrah'ın valilikten azledilme sebeplerinden biri de bu durumdur. Ayrıca Ebu's-Saydâ'nın verdiği cevapta Cerrah'ın müslüman olan mevâlîden cizye almaya devam ederek ve ırkçılık yaparak da Ömer b. Abdülaziz'in bu konudaki emirlerini uygulamadığı açıkça ortadadır. Her durumda âdil bir yönetim takip eden Ömer b. Abdülaziz'in bu duruma tepkisiz kalmayacağı aşikardır. Nitekim aynı yıl Cerrah b. Abdullah valilikten azledilmiştir.[403]

Kaynaklarda bu olaydan başka Ömer b. Abdülaziz döneminde Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde ganimet amaçlı yapılan başka bir sefere rastlamadık. Bu durum Ömer b. Abdülaziz'in bu konu üzerinde hassasiyetle durduğunun da bir göstergesidir.

---

[399] Kurt, s. 239.

[400] Halife b. Hayyât, s. 320; Zehebî, *Târîh*, VI, 273.

[401] Tâberî, VI, 558-559; ; İbnü'l-Esir, IV, 320.

[402] Tâberî, VI, 558-559; ; İbnü'l-Esir, IV, 320.

[403] Halife b. Hayyât, s. 322; Belâzûrî, s. 600;Ya'kûbî, *Târîh*, II, 302; Tâberî, VI, 587; İbnü'l-Esir, IV, 320; Nüveyrî, XXI, 363; İbn Kesîr, XII, 667.

2. Müslümanlardan Cizyenin Kaldırılması

Ömer b. Abdülaziz'in seleflerinin aksine Müslümanlığı kabul edenlere kolaylık göstermesi, onlardan haksız yere alınan cizyeyi kaldırması ve çeşitli halkları İslam dinine kazanmak için başlattığı tebliğ kampanyası Mâverâünnehir bölgesinin İslamlaşma sürecini hızlandırmıştır.[404]

Cizye, gayrı müslimlerden alınan bir vergi çeşididir. İslam hukukuna göre gayrı müslim bir kimse Müslüman olması halinde bu vergiyi ödemekten muaf olur. Ancak Emevi halifelerinin bazı valileri bu kuralı hiçe sayarak mühtedilerden cizye almaya devam etmişlerdir. Ömer b. Abdülaziz, Müslüman olmanın cizyeyi düşürdüğünü vurgulayarak mevâliden alınan bu vergiyi kaldırmıştır.[405]

Bu nedenle Horasan valisi Cerrah'a onunla aynı kıbleyi paylaşanlardan cizyeyi kaldırmasına dair emrini gönderdi. Cerrah bunu uygulayınca Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde insanlar İslam'a girmekte yarış ettiler. Cerrah'ın çevresindeki bazı kimseler ona, insanların hızla İslam'a girmelerinin cizye ödemekten kurtulmak için olduğunu, bu durumun cizye gelirlerini azalttığını, bu nedenle İslam'a giren kimseleri sünnet olmakla imtihan etmesi gerektiğini tavsiye ettiler. Cerrah da bu durumu halifeye bildirerek görüşünü sordu. Halife Ömer b. Abdülaziz ise *"Allah, Muhammed'i davetçi olarak gönderdi, sünnet edici olarak değil"*.[406] diye cevap vererek kötü uygulamalara bir son vermek istiyordu. Çünkü o, Mâverâünnehir bölgesinde İslam'ın yerleşmesi, Müslümanların yerli halkla iyi bir diyaloga girip onlarla aynı din etrafında bütünleşmelerini hedefliyordu. Bu amaçla da onları İslam'dan soğutan önceki yönetimlerin yaptığı aşağılayıcı davranışları bir bir ortadan kaldırmaya çalışıyordu.[407]

Ömer b. Abdülaziz bölgedeki şehirlerin valilerine de, zimmîleri İslam'a davet etmeleri için emirler göndermiştir. Nitekim Horasan valisi Cerrah b. Abdullah'ın girişimiyle dört bin kişinin İslam'a girdiği rivayet edilmektedir.[408] Neticede Ömer'in gayri müslim halkı

---

[404] Özgüdenli, s. 178.

[405] Yiğit, "Ömer b. Abdülzaiz", XXXIV, 54.

[406] İbn Sa'd, VII, 375; Tâberî, VI, 559; ; İbnü'l-Esir, IV, 321-322; Zehebî, *Siyer*, V,147; İbn Haldûn, *İber*, III, 95.

[407] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 237.

[408] İbn Sa'd, VII, 375.

İslam'a davetiyle Mâverâünnehir bölgesi halkının büyük bir kısmının Müslümanlığı kabul ettiği görülmektedir.[409]

Ayrıca Ömer, valilerine İslam hukukuna göre alınmayan tüm vergilerin derhal kaldırılması, daha evvelki halifeler döneminde zorla ve haksızca alınan vergilerin tespit edilerek sahiplerine iadesi, İslam'a giren kimseden kesinlikle cizye alınmaması gibi hususlarda emirler vermiştir.[410]

O, hilafete geçişini takip eden ilk günlerde bütün valilere yazmış olduğu mektupta, toplanan zekatın yarısını kendi bölgelerinde harcamalarını, yarısını da merkeze göndermelerini emretmişti. Ancak halifeliğinin ikinci senesinde ise, valilere yazdığı diğer mektubunda merkez hazinesinin dolu olduğunu ve eyaletlerde zekattan elde edilen bütün gelirlerin kendi bölgelerinde dağıtılmasını bildirmiştir.[411]

Ömer, tahsil edilen öşrün mutlaka yerinde harcanması ve toplandığı bölgenin fakirlerine dağıtılması kanaatinde idi. Mesela Horasan'dan gelen öşürleri geri iade ettiğini biliyoruz.[412] Nitekim Halife, Horasan'daki haraç memuru Ukbe b. Zür'a'ya bütçenin durumunu sorması üzerine, Ukbe toplanan haraç gelirlerinin, giderlerden fazla olduğunu bildirince fazlalığı oradaki fakirlere dağıtmasını emretmiştir.[413]

3. İslam'a Davet Mektupları Gönderilmesi, İyilik ve Hayra Teşvik Edilmesi

Ömer b. Abdülaziz aynı zamanda Mâverâünnehir bölgesinin yerli hükümdarlarına özel mektuplar yazarak onları İslam'a davet etti. Onlardan bir kısmı bu daveti kabul ederek Müslüman oldu.[414]

Ömer, İslam'ın bütün insanlara karşı iyilik ve hayrı teşvik eden bir din olduğunu pek çok uygulaması ile gözler önüne sermiştir. Semerkant âmili Süleyman b. Ebi's-Sırrî'ye gönderdiği mektup bu durumun çok güzel bir örneğidir. Mektubunda: *"Sen (Semerkant'a) hanlar yaptır, oradan geçen Müslümanlar bir gün bir gece kalsın, hayvanlarına bakılsın.*

---

[409] Hasan, I, 416.

[410] Tâberî, VI, 559. Ayrıca bkz. Ağırakça, *Ömer b. Abdülaziz,* s. 100.

[411] Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emval* (ö.224/839), (nşr. Muhammed Amâra), Kahire 1988, s. 533.

[412] Ağırakça, *Ömer b. Abdülaziz,* s. 138.

[413] Tâberî, VI, 568-569.

[414] Belâzûrî, s. 599. Ayrıca bkz. Hasan, I, 416.

Hasta olanlar iki gün iki gece de kalabilir. Eğer ülkesiyle irtibatı kesilmiş ve oraya gidemeyecek durumda olanlar gelirse, onları ülkelerine ulaştır." [415] diyerek bir devlet başkanı olarak ümmete karşı duymuş olduğu sorumluluk duygusunu açıkça ortaya koymuştur.[416]

Ömer b. Abdülaziz'in hem Müslüman hem gayri Müslimlere karşı gösterdiği adaletli ve insanî davranışları Semerkant ve bütün Soğd bölgesindeki insanları etkilemişti. Nitekim Kuteybe b. Müslim'in, yaptığı anlaşma maddelerine uymayıp[417], Semerkant'a Müslüman asker ve halkını yerleştirmesini içine sindiremeyen Semerkant halkından bir grup, vali Süleyman b. Ebi's-Sırrî'ye gelerek, ondan Kuteybe'nin kendilerine karşı yapmış olduğu bu zulüm ve haksızlığın giderilmesi için halife Ömer'e bir heyet göndermek istediklerini bildirdiler. Süleyman da onları Ömer'in yanına gönderdi. Heyet Ömer'in yanına gelince Kuteybe'nin onlara karşı yaptığı haksızlığı şikayet edip Müslümanların Semerkant'tan çıkarılmasını talep ettiler. Bunun üzerine Ömer, Süleyman'a bir mektup yazarak, Semerkantlı heyetin şikayet ettiği meseleye bakması için bir kadı tayin etmesini, eğer kadı Müslümanların oradan çıkarılmasına karar verirse onların çıkarılıp savaştan önceki hallerine geri döndürmesini emretti.[418]

Süleyman, şikayetleri incelemek üzere Cümey' b. Hâdır el-Bâcî'yi kadı tayin etti. Kadı, Müslümanlarla Semerkantlılar'ın aynı sayıda yeniden savaşmaları şartıyla Müslümanların şehirden çıkartılmasına karar verdi. Bu savaş sonucuna göre ya yeniden aralarında bir sulh olacak ya da Müslümanlar orayı savaşla fethedecekti. Bu karar üzerine Semerkant halkı tekrar savaşmak istemeyerek Müslümanlarla beraber oturmaya razı oldular. Sonuçta Müslümanlar şehri boşaltmaya gerek kalmadan onlarla beraber oturmaya devam ettiler.[419]

---

[415] İbn Sa'd, VII, 339; Tâberî, VI, 567; İbnü'l-Esir, IV, 327; Nüveyrî, XXI, 370.

[416] Daha geniş açıklama için bkz. Ağırakça, *İslam'da İlk Tecdid Hareketi*, s. 108-109.

[417] Kuteybe b. Müslim Semerkant'ı fethettiği zaman onlarla bir anlaşma yapmıştı. Bu anlaşmaya göre şehre minberi olan bir mescid inşa edilecek, Kuteybe ve askerleri orada namaz kılacak, Kuteybe minberden insanlara hitap edecek sonra yemek yiyip şehirden çıkacaktı. Fakat Kuteybe b. Müslim şehre girdikten sonra anlaşmanın bu maddesine uymayarak şehirde kalmıştır. (Semerkantlılar ile yapılan anlaşma ve uygulanması ile ilgili geniş açıklama için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 210-236).

[418] Belâzûrî, s. 593; Tâberî, VI, 567-568; İbnü'l-Esir, IV, 327; Nüveyrî, XXI, 370-371.

[419] Belâzûrî, s. 593; Tâberî, VI, 567-568; İbnü'l-Esir, IV, 327; Nüveyrî, XXI, 370-371.Kadı Cümey' b. Hâdır'ın vermiş

Böylece halifenin kendilerine değer vererek onları dinlemesi, isteklerini hemen reddetmeyip adaleti yerine getirmek için hassasiyet göstermesi Semerkantlılar'ı memnun etmişti. Ömer b. Abdülaziz'in adaleti ve meseleyi halletmesi için tayin edilen kadının aklıselîmi ile sorun gayet iyi ve tarafsız bir şekilde halledilmişti. İki tarafın da hazır bulunduğu mahkemede tarafsız bir kadı tarafından karar verilmiş ve böylece İslam'ın cihanşümul prensiplerinden biri olan bu hareketten şehirdeki yerli halk olumlu yönde etkilenerek bu konuyu tekrar gündeme getirmemiştir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak yerli halkın kalplerinde de İslam'a karşı bir ülfet meydana gelmiştir.[420]

4. Bölgedeki Müslümanları Emniyete Alma Girişimleri

Ömer b. Abdülaziz, Abdurrahman b. Nuaym'ı Horasan'ın cizye ve haraç işlerine bakmak üzere görevlendirdikten sonra ondan, Semerkant ve Mâverâünnehir'in diğer şehirlerinde yerleşmiş olan Müslümanları aileleriyle birlikte Ceyhun nehrinin beri tarafına geri getirerek orada iskân etmelerini emretti. Fakat bölgeye yerleşmiş Müslümanlar bunu kabul etmediler. Ömer'e bu haber bildirilince Abdurrahman'a *"Allah'ım (şahittir), ben üzerime düşeni yaptım. O halde sen, Müslümanları o bölgede savaşa sokma, çünkü Allah'ın yardımıyla fethettikleri topraklar onlara yeter."* demiştir.[421]

Halife Ömer, bu girişimiyle, Mâverâünnehir'deki savaşları durdurup bölgenin İslamlaşmasına ağırlık vermeyi hedeflediği gibi; Mâverâünnehir, Türk akınlarına karşı ön cephe olduğu için, bu bölgede yerleşmiş Müslümanların canlarını tehlikede görerek onları daha emin bir yere yerleştirmek veya onların bu zengin bölgenin menfaatlerine tamah ederek oralarda yerleşmesi ve bu hareketin yerli halk arasında rahatsızlığa yol açmasını önlemek düşüncesiyle de yapmış olabilir.[422] Ya da Arapların Müslüman mevali ile aynı statüye konulmaları karşısındaki tepkilerini ölçmek maksadıyla da yapmış olabilir. Nitekim olumlu sonuçtan memnuniyetini Allah'a hamd ederek ifade etmesi bunun bir göstergesidir. Zira bu bölgelerde İslam inancını yayacak olan yine Araplar idi.[423]

---

olduğu kararın geniş bir değerlendirilmesi için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi,* s. 238-240.

[420] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 524.

[421] Ya'kûbî, *Târîh*, II, 302; Tâberî, VI, 568.

[422] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 241.

[423] Kurt, s. 177.

Bunların yanında halife Ömer, valilerin şahsında orduda bulunan âlim ve fakihleri İslam'ı tebliğ etmeye ve mescidlerde konuşmalar yapmaya çağırdı. Onun teşviklerine olumlu cevap veren müslüman âlimler, halkın İslam dinini öğrenmesi için faaliyet göstermişlerdir. Nitekim Ömer b. Abdülaziz döneminde Merv ve Semerkant'ın yanında Buhara'yı dolaşıp İslam'ı anlatan Dahhâk b. Müzâhim[424] bu âlimlerdendir.[425]

Böylece Ömer b. Abdülaziz'in Horasan ve Mâverâünnehir'deki Arap görevlilerine karşı takındığı kesin ve kararlı tutum, takip ettiği müsbet politika, tesirlerini göstermekte pek fazla gecikmemiştir.[426]

Ömer b. Abdülaziz'in yönetimi altındaki bütün halka İslam'ın cihanşümul, âdil, insancıl ve barışçıl özellikleriyle gerçek yüzünü gösteren ve gayrı müslimleri İslam'a ısındıran halifeliği iki yıl beş ay gibi oldukça kısa sürede sona ermiştir. Ömer'den sonra Emeviler'in bölgeye atadığı valiler servetlerine servet katmak için ellerinden geleni yapmışlar, bu bölgeyi zenginleşmenin ve mali durumlarını iyileştirmenin bir aracı olarak görmüşlerdir. Onların, dini kaygıları bir kenara bırakıp, sırf dünyalık ve mevki-makam için giriştikleri bu mücadeleler bölgedeki İslamlaştırma hareketlerine büyük bir darbe vurmuştur. Hatta Emevi idarecilerinin bu kötü politikaları Mâverâünnehir halkının İslam'a girmesine engel teşkil ettiği gibi, yerli halktan Müslüman olmuş bazı kişilerin dinden çıkmasına bile yol açmıştır.[427]

Nitekim Ömer b. Abdülaziz'den daha sonra Hişam b. Abdülmelik'in hilafeti zamanında (105-125/723-743), Eşres b. Abdullah es-Sülemî'nin[428] Horasan valiliğinin ilk

---

[424] Tam adı Dahhak b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el Belhî (ö.105/723) olup künyesi Ebü'l-Kâsım'dır. Kaynaklarda Horasan'a gidip orada kaldığı ve orada ilim öğrettiği belirtilir (İbn Sa'd, VIII, 419; Zehebî, *Siyer*, IV, 598). Semerkant ve Belh'te de bulunmuştur (Zehebî, *Siyer*, IV, 598). Eğitime çok önem vermiş, bu hususta maddi-manevi hiçbir fedakarlıktan kaçınmamıştır. Üç bin çocuğun okuyabileceği bir mektep yaptırdığı rivayet edilmiştir (Zehebî, *Siyer*, IV, 599). Vefatından önce kardeşini çağırarak cenaze namazını bizzat kendisinin kıldırmasını, kesinlikle emiri davet etmemesini ve kendisinden duyup öğrendiklerini başkalarına öğretmesini istemişti. O, her zaman salih amel işlemeyi tavsiye ederdi (İbn Sa'd, VIII, 419). İbn Abbas'la karşılaşmadığı halde bizzat ondan pek çok tefsir rivayet etmiş, ancak bu bilgileri Saîd b. Cübeyr'den öğrenmiştir. Bu nedenle mürsel rivayetleri vardır (İbn Sa'd, VIII, 418; Zehebî, *Siyer*, IV, 599). Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn onun sika olduğunu söylerler (Zehebî, *Siyer*, IV, 599). Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Eroğlu, "Dahhak b. Müzâhim", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 410-411.

[425] Kurt, s. 274-275.

[426] Zekeriya Kitapçı, *Türk-Arap Münasebetlerine Bir Bakış Türklerle ilgili Hadisler*, İstanbul 1991, s. 287.

[427] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 525.

[428] Eşres b. Abdullah 110/728-729 yılı içerisinde Semerkant ve Mâverâünnehir ahalisine davet heyetleri göndererek onları

zamanlarında Mâverâünnehir bölgesindeki hoşnutsuzluğu gidermek için Eşres'in, vaktiyle Ömer b. Abdülaziz'in başvurduğu, ırkçılığın yerine İslam kardeşliğini ön plana çıkaran ve yerli halkla Araplar'ı birleştiren usulü takip etmesi sayesinde bölgedeki insanlar grup grup İslam'a girmişlerdir. Fakat yine maddi hesaplaşmalar işin içine girerek bu insanlara tekrar zulme başlanınca Müslüman idarecilere karşı düşmanca tavır gösterilmiş ve hatta önemli bir kesimi irtidat etmişlerdir.[429]

Bu da gösteriyor ki Ömer b. Abdülaziz'in mühtedilerden cizye almamak, her tarafta kervansaraylar yaptırtmak, âdil bir idare tesis etmek fikri ve bu yönde atılan adımlar lâyıkıyla yerine getirilmiş olsaydı tüm Mâverâünnehir ahalisi pek çabuk Müslüman olacaktı. Emevi idarecilerinin bu tutumları sebebiyle Mâverâünnehir bölgesinde İslamiyet'in yayılması, bölgede mutlak ve hakim bir din haline gelmesi maalesef Emeviler'in son on yılı içinde Nasr b. Seyyar'ın valiliği zamanında (120-131/748-759) başlayacak ve daha sonraki yıllarda büyük gayret ve fedakarlıklar sonucu gerçekleşecektir.[430]

İslam'a davet etmiş ve İslam'ı kabul ettikleri taktirde onlardan cizyenin kaldırılacağını da duyurmuştur (İbn Kesîr, XIII, 40). Bu iş için Ebü's-Saydâ Sâlih b. Târif ve Rebî' b. İmrân et-Temîmî'yi görevlendirmiştir (İbn Haldûn, *İber,* III, 109). Ebü's-Saydâ, Müslüman olanlardan cizyenin kaldırılacağına dair Eşres'ten teminat alarak ve arkadaşlarından da eğer haraç amilleri sözünde durmazsa kendisine yardım edeceklerine dair söz alarak bu görevi kabul etti (Tâberî, VII, 54; İbnü'l-Esir, IV,384). Ebü's-Saydâ, Müslüman olmaları halinde üzerlerinden cizyenin kaldırılacağı vaadiyle Semerkant halkını İslam'a davet etti (İbnü'l-Esir, IV,384). Bunun üzerine Semerkantlılar İslam'a girmekte adeta birbirleriyle yarıştılar (Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s.265). Fakat bu durum fazla uzun sürmemiş onların arzu ettikleri için değil cizyeden kurtulmak için Müslüman oldukları söylenerek sünnet olan, Kur'an okuyan ve farzları yerine getirenlerden cizye alınmayacağı bildirilmişti. Bunun üzerine halk tüm bunları yapmaya ve camiler inşa etmeye başlamıştır. Ancak vali yine de sözünü tutmayarak hepsinden cizye alınmasını emretmişti (Tâberî, VII, 55; İbnü'l-Esir, IV,384; İbn Haldûn, *İber,* III, 109). Sonuçta haksız davranışlara dayanamayan bölge halkı Türgişler'den yardım isteyerek isyan etmiştir (Tâberî, VII, 54-55; İbnü'l-Esir, IV,384. Geniş bilgi için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 264-275).

[429] Daha geniş bilgi için bkz. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 264-275.

[430] Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 526-528.

SONUÇ

Emeviler devrinde Horasan, Arap-İslam Devleti'nin doğu bölgesine verilen genel ve idarî bir isimdir. Irak'tan başlayıp bugünkü İran da dahil Ceyhun nehrine kadar yayılan çok geniş coğrafî bölgeyi içine alır. Mâverâünnehir bölgesi ise daha çok Ceyhun nehri ileSeyhun nehri arasında kalan bölgeyi kapsamaktadır. Emeviler döneminde Orta Asya'ya yönelik başlatılan İslam fütuhatından sonra Ceyhun nehrinin öte tarafını ifade etmek üzere bölge için Mâverâünnehir ismi kullanılmaya başlanmıştır. Bölge Emeviler döneminde idarî olarak Horasan bölgesine bağlı idi.

Hz. Ebu Bekir döneminde Irak bölgesinde başlatılan fetihler Hz. Ömer döneminde daha da hızlanarak devam etmişti. Sâsânî imparatorluğu 21/642 yılında Nihavend'de İslam ordularıyla yaptığı savaşta büyük son gücünü de yitirmiş ve böylece İran ve Horasan şehirlerinin birçoğu Müslümanlar'ın eline geçmişti. Hz. Osman'ın hilafetinin ilk yıllarına gelindiğinde ise Horasan bölgesinin tümü fethedilmişti. Ancak gerek Hz. Osman'ın son dönemi gerekse Hz. Ali döneminde yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle Müslümanlar, Horasan bölgesinin birçok şehir ve bölgesinden çekilmek zorunda kaldılarsa da Muaviye'nin iktidara gelmesi ile Horasan bölgesindeki askerî harekat planlı bir şekle sokularak, Müslümanlar'ın bölgedeki hakimiyeti tekrar güçlenmiştir. Böylece Horasan'ın tamamen fethedilerek, İslam hakimiyetinin burada kalıcı hale gelmesi Muaviye döneminde gerçekleşmiş oldu.

Muaviye döneminde Horasan'ın tamamen fethedilmesiyle Araplar, Mâverâünnehir sınırına dayanmıştı. Tam da bu dönemde Mâverâünnehir'de siyasi bir birlik olmadığından bu bölge İslam orduları tarafından fethedilmeye müsait bir haldeydi. Bölgeye ilk ciddi askerî hareket Muaviye'nin kumandanlarından Ubeydullah b. Ziyad tarafından yapıldı ise de kalıcı başarılar Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliği döneminde gerçekleşti. Kuteybe, bölgede giriştiği uzun mücadelelerden sonra yerel idarecileri bertaraf ederek Beykent, Timuşkent, Kerminiye, Buhara, Kiş ve Nesef'i ele geçirdi. Ardından Toharistan hakimi öldürülerek burası fethedildi. Semerkant da yüklü bir haraç vererek teslim oldu. Böylece İslam orduları İsfîcâb'a kadar ilerledi ve Üşrûsene dışında Mâverâünnehir'in büyük bir kısmı Müslümanlar'ın hakimiyetine girdi. Kuteybe b. Müslim'in bu fetihleri ile Mâverâünnehir bölgesinde İslamiyet yayılmaya başladı.

Ömer b. Abdülaziz'e kadar büyük ölçüde İslamlaşma sürecini tamamlamş olan

Horasan bölgesinde yoğun olarak bulunan mevâlî, bölgedeki faaliyetlerin ana merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ömer b. Abdülaziz döneminde Emevi iktidarına karşı olan grup ve hareketler Horasan bölgesinde bulunan mevâlî tarafından ilgi görmekteydi. Bu nedenle bu bölge incelenirken Ömer b. Abdülaziz'in bu gruplara yönelik takip ettiği siyaset belirleyici bir rol oynamıştır.

Emeviler'in Ehli Beyt'e karşı giriştikleri siyasi otoriteyi ve gücü ele geçirme mücadelesi, onların Ehli Beyt'e yönelik politikasında belirleyici olmuş ve Muaviye'nin başlattığı Hz. Ali'ye hakaret etme ve onun şahsında Ehli Beyt neslini kötüleme şeklinde ortaya çıkmıştır. Ehli Beyt'i daima potansiyel tehdit unsuru taşıyan güçlü bir rakip olarak gören Emeviler, bu nedenle onlara karşı baskıcı bir tavır takınmışlardı. Emeviler'in olumsuz tutumuna karşı Ömer b. Abdülaziz, Ehli Beyt'e muhabbet beslemekte idi. Seleflerinin yaptığı haksızlıkları ortadan kaldırmaya çalışan Ömer b. Abdülaziz'in ilk icraatları arasında hutbelerde Hz. Ali'ye edilen hakaretlere son vermesi de vardır. Ayrıca Fedek arazisine eski statüsünü kazandırması ve her fırsatta Ehli Beyt'e saygılı davranıp, ihtiyaçlarını karşılaması da Ömer'in Ehli Beyt'e tutumunun bir göstergesidir. Böylece halife Ömer zamanında Ehli Beyt rahat bir nefes almıştır.

Sıffin savaşında hakem tayinini kabul etmesinden dolayı Hz. Ali'den ayrılanlardan oluşan Hâricîler, sonraki süreçte Emevi iktidarını en çok uğraştıran gruplardan biri olmuştur. Hâricîler, Emeviler'e karşı sürekli isyan etmişler, buna karşılık Emevi yönetimi de her seferinde acımasız bir şekilde bu isyanları bastırmıştır. Emeviler'in baskıları sebebiyle merkezden uzaklaşan Hâricîler'in faaliyet alanlarından biri de Horasan bölgesidir. Ömer b. Abdülaziz'in adaletli yönetimi onları da etkilemiş olacak ki daha önce yapmadıkları şekilde başlattıkları isyanı Ömer'in karşılıklı görüşme talebi ile durdurmuşlardır. Ömer b. Abdülaziz'in, gelen Hâricî heyeti ikna etmeyi başarmış olsa da görüşmeler devam ederken vefat etmesi ve ardından Emeviler'in eski tutumlarına geri dönmeleri sebebiyle başlatılan barış süreci istenilen sonucu alamadan sonlanmıştır.

İslam toplumunda ortaya çıkan anlaşmazlık ve çekişmeler zaman zaman çatışmalar ile son bulmuştur. Bu durum ise Mürcie gibi hiçbir gruba taraftarlık beslemeden eşitlik ve din kardeşliğini savunan, masum kanının dökülmesini haram kabul eden bir grubun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Mürcie, savunduğu görüşleri sebebiyle özellikle mevâlînin çok olduğu Horasan bölgesinde yayılma imkanı bulmuş ve Emevi halifelerinden en büyük desteği de Ömer b. Abdülaziz'den görmüştür.

Emevi halifelerinin ırkçılığı körüklemeleri özellikle mevâlî arasında tepkilere neden olmaktaydı. Horasan bölgesinde yoğunlukta bulunan mevâlî, ikinci planda kalmaları, kendilerinden alınan haksız vergiler ve yapılan haksız uygulamalar nedeniyle zaman zaman Emevi iktidarına karşı yapılan ayaklanmalarda yer almıştır. Ömer b. Abdülaziz, Horasan bölgesinde özellikle mevâlînin durumunu düzeltmek için uğraşmıştır. Alınan haksız vergiler kaldırılmış, onlara da Araplarla eşit muamele yapılmıştır. Böylece toplumsal temeller sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır.

İdari olarak Horasan'a bağlı olan Mâverâünnehir bölgesinin fethi Ömer b. Abdülaziz'in hilafete geçmesinden kısa bir süre önce tamamlanmıştı. Dolayısıyla bu bölgede asıl yapılması gereken bölgenin İslamlaştırılmasını sağlamak idi. Nitekim Ömer b. Abdülaziz de bunu yapmaya çalışmıştır. İlk olarak icraatlarını beğenmediği Yezid b. Mühelleb'i Horasan valiliğinden azlederek yerine Cerrah b. Abdullah'ı göndermiştir. Ona bölgede ganimet amaçlı yapılan fetihleri durdurmasını, müslüman olan yerli halktan alınan cizyeyi kaldırmasını özellikle emretmiştir. Fakat Cerrah'ın emirlere uymayarak eski ırkçı politikalarla hareket etmesi üzerine onu da görevinden azlederek yerine Abdurrahman b. Nuaym'ı Horasan'a vali olarak atamıştır.

Her fırsatta insanları iyilik ve hayra teşvik eden Ömer b. Abdülaziz, Mâverâünnehir bölgesinde hanlar yaptırmış, yerli idarecilere İslam'a davet mektupları göndermiştir. Ömer b. Abdülaziz'in barışçı ve adaletli yönetimi sayesinde bölge halkı hızla İslam'a girmeye başlamıştır.

Ancak Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti oldukça kısa sürmüştür. Bu nedenle de İslam Devleti'nde başlatmış olduğu başarılı reform hareketi tam olarak sonuçlanamadan kesilmiştir. Çünkü kendisinden sonra iktidara gelen Emevi halifeleri de onun başlattığı reformları sürdürmemiş daha önceki haksız ve toplumu ayrıştıran politikalara devam etmişlerdir. Bu nedenle de Emevi Devleti Ömer b. Abdülaziz döneminden sonra zayıflayarak yıkılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Ağırakça, Ahmet, *Ömer b. Abdülaziz. İslamî Toplumun Yeniden İnşası*, İstanbul 2011.

……., *İslam'da İlk Tecdid Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz,* İstanbul 1995.

Algül, Hüseyin, "Fedek", *DİA,* İstanbul 1995, XII, s. 294-295.

Apaydın, Yunus, "humus", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 365-369.

Apak, Adem , "Şuûbiyye", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, s. 244-246.

Arslantaş, Nuh, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, İstanbul 2005.

Aycan, İrfan, "Ömer b. Abdülaziz ve Gayrı Müslimler", *Dinî Araştırmalar,* Ocak-Nisan 1999, I, sy.3, s. 65-81.

Aydınlı, Osman, *Fethinden Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul 2011.

……., "Semerkant", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, s. 481-486.

Bala, Mirza, "Buhara", *İA*, İstanbul 1949, II, s. 761-771.

Baltacı, Ahmet, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995).

Barthold, Vasilij Vladimiroviç, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975.

……. "Mâverâünnehir", *İA,* İstanbul 1957, VII, s. 408-409.

…….. "Soğd", *İA*, İstanbul 1988, X, s. 736-737.

Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Cabbar (ö.279/892), *Fütûhu'l-büldân* (nşr. Abdullah Enes et-Tabba'), Beyrut 1987.

Brockelmann, Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi* (çev. Neşet Çağatay), Ankara 1964.

Buharalı, Eşref , "İstahrî ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Mâverâünnehir", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 99, Aralık 1995, s. 29-77.

Çetin, Osman, *Türk-İslam Devletleri Tarihi,* İstanbul 2009.

……., "Horasan", *DİA,* İstanbul 1998, XVIII, s. 234-241.

Daftary, Farhad, "Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebî ve Milliyetçi Hareketler" (çev. Mehmet Atalan), *Kelam Araştırmaları,* 4:2 (2006), s. 139-158.

Demirci, Mustafa, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003.

Dımaşkî, Ebû Abdullah Şeyhürrabve Şemseddin Muhammed b. Ebû Talib (ö.727/1327), *Nuhbetü'd-dehr fî acâibü'l-ber ve'l-bahr* (Islamic Geography, ed.Fuat Sezgin), Frankfurt 1994.

Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud (ö.282/895), *el-Ahbârü't-tıvâl* (nşr. Ömer Fârûk et-Tabbâ'), Beyrut1995.

Diyârbekri, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (ö.966/1559), *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs*, I-II, Beyrut, ts.

Durî, Abdülaziz, *İslam İktisat Tarihine Giriş* (çev. Sabri Orman), İstanbul 1991.

Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail b. Ali el-Hamevî (ö.732/1331), *Takvîmü'l-büldân* (Islamic Geography, ed.Fuat Sezgin), Frankfurt 1992.

Ebu Ubeyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emval* (ö.224/839), (nşr. Muhammed Amâra), Kahire 1988.

Erkoçoğlu, Fatih, "Recâ b. Hayve el-Kindî (Hayatı ve Faaliyetleri)", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XI/2-2007, s. 365-403.

Eroğlu, Muhammed, "Dahhak b. Müzâhim", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, s. 410-411.

Esin, Emel, *Türkistan Seyahatnamesi,* Ankara 1959.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail (ö.330/942), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid),* I-II, Kahire 1950.

Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîler", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, s. 169-178.

Frye, Richard N., *Buhara& Orta Çağın Başarısı* (çev. Hasan Kurt), Ankara ts.

Halîfe b. Hayyât (ö.240/854), *Târîh* (nşr. Ekrem Ziya el-Ömerî), Riyad 1985.

Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî- Dinî- Kültürel-Sosyal İslam Tarihi* (trc. İsmail Yiğit v.dğr.), I-VI, İstanbul1987.

Hitti, Philip, *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi* (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1980.

Huart, Clement, " Horasan", *İA,* V, s. 560-562.

İbn Abdülhakem, Ebû Abdullah Muhammed (ö.262/857), *Siretü Ömer b. Abdülaziz* (nşr. Muhammed Kala'cî), Halep ts.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan ed-Dımaşkî (ö.571/1175), *Târîhu Medîneti Dımaşk* nşr. Muhibbuddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî), Beyrut 1996.

İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem (ö.314/926), *el-Fütûh,* I-IV, Beyrut 1986.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî (ö.630/1232), *el-Kâmil fi't-târîh* (nşr.Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdı), I-XI, Beyrut 1987.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (ö.808/1406), *el-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berberve men âsarahüm min zevi's-sultâni'l-ekber,* I-VII, Beyrut 2000.

…….. *Mukaddime,*(nşr. Halil Şehade), Beyrut 2001.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Halkân (ö.681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsan Abbas), I-VII, Beyrut 1978.

İbn Havkal, Ebü'l-Kasım Muhammed (ö.367/977'den sonra), *Sûretü'l-arz,* (İslamic Geography, ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992.

İbn Hurdâdbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah (ö. 300/912), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik,*Leiden 1889.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-Maârif,* (nşr. Muhammed İsmail Abdullah es-Sâvî), Lübnan 1970.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Müberred (ö.711/1311), *Lisânü'l-Arab* (thk. Abdullah Ali el-Kebir, Muhammed A. Hasbullah ve Hâşim M. Eş-Şâzelî), I-VI, Kahire ts.

İbn Rüste, Ebu Ali Ahmed b. Ömer (ö.300/912), *Kitâbu'l-A'lâku'n-Nefîse,* Leiden 1892.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (ö.230/844), *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. Ali Muhammed Ömer), Kahire 2001.

İbnü'l-Fakih, Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, (300/913'den sonra), *Kitâbü'l-Büldân* (Nahvu men lem Tahakkuk min Kitâbi Ahbâru'l-büldan), (nşr. Yahya ez-Zehrânî), Mekke 1997.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b.Ömer ed-Dımaşkî (ö.774/1372), *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), I-XXI, Daru Hicr 1995.

İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali (ö.709/1309), *el-Fahrî fî'l-âdâbis'-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye* (nşr. İbrahim Zeydan), Mısır ts.

Istahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî (ö.346/957), *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (İslamic Geography, ed.Fuat Sezgin), Frankfurt 1992.

Kazvînî, Zekeriyyâ b. Muhammed (ö. 682/1283), *Kitâbu Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd* (nşr. Ferdinand Kustenfeld, Islamic Geography, ed.Fuat Sezgin), Frankfurt 1994.

Kitapçı, Zekeriya, *Araplar'ın Türkistana'a Girişi*, İstanbul 2000.

…… "İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", *Türk Dünyası Araştırmaları,* 25, Ağustos 1983, s. 109-135.

……, *Türk-Arap Münasebetlerine Bir Bakış Türklerle İlgili Hadisler*, İstanbul 1991.

……. "Kuteybe b. Müslim Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslamiyet", *Türk Dünyası Araştırmaları,* sy. 29, Nisan 1984, s. 52-71.

……."Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakteri", *Türk Dünyası Araştırmaları,* sy. 33 (1984), s. 141-169.

Koyuncu, Mevlüt, *İkinci Hazreti Ömer*, İstanbul 1996.

Kudâme b. Ca'fer, Ebu'l-Ferec Kâtip el-Bağdâdî (ö.337/948), *Nübez min Kitâbü'l-Harac ve San'ati'l-Kitâbe,* Leiden 1889.

Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci: Buhara Örneği,* Ankara 1998.

Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2002.

…….. "Mürcie", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, s. 41-45.

Makdisî, Ebû Nasr Mutahhar b. Tâhir (ö.355/966), *el-Bed' ve't-târîh* (nşr. Halil İmran el-Mansur), Beyrut 1997.

Mes'udi, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'udi eş-Şâfii' (ö.346/957), *Mürûcü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher* (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Mısır 1964.

Nerşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer (ö. 348/959), *Târîhu Buhara* (nşr. Emin Abdülmecid Bedevî- Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî), Kahire ts.

Nüveyrî, Şehâbeddin Ahmed b. Abdülvehhâb (ö.733/1332), *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), I-XXVII, Kahire 1976.

Odabaşı, Fatma, "Yezid b. Mühelleb", *DİA,* İstanbul 2013, XLIII, s. 522-523.

Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği,* Ankara 1993.

Öz, Mustafa, "Ehli Beyt", *DİA,* İstanbul 1994, X, s. 498-501.

Özdemir, Hatice, *Ömer b. Abdülaziz'in Siyâsî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010).

Özgüdenli, Osman Gazi, "Maveraünnehir", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, s. 177-180.

Pırlanta, İsmail, "Horasan Bölgesinin Fethi Meselesi", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, XV, sayı 1, s. 387-402.

Samur, Sebahattin, "İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan: Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu", *Bilimname*, IX, 2005/3, s. 89-104.

Schaeder, H.H., "Semerkant", *İA,* İstanbul 1966, X, s. 468-471.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed Mansûr et-Temîmî (ö.562/1166), *el-Ensâb* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî), Kahire 1980.

Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir (ö.911/1505), *Târîhu'l-hulefâ,* Mısır 1952.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (ö.548/1153), *el-Milel ve'n-nihâl* (thk. Emir Ali Mehnâ ve Ali Hasan Fâur), I-II, Beyrut 1993.

Şeker, Mehmet, "Buhari'nin Memleketi Buhara'nın Bir Fethine Bakış: Taberi'nin Rivayetlerinin Değerlendirilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları,* sy. 51 (1987), s. 175-182.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.

……. " Buhara", *DİA*, İstanbul 1992, VI, s. 363-367.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö.310/922), *Târîhu'r-rüsul ve'l-mülûk* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), I-XI, Kahire ts.

Taşağıl, Ahmet, "Soğd", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, s. 348-349.

……..,.. "Türk", *DİA,* İstanbul 2012, XLI, s. 467-474.

Tokgöz, Murat, *Emevi Halifelerinden Ömer b. Abdülaziz'in Hâricî ve Şîî Mezhep Akımlarına Yönelik Siyaseti*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009).

Uyar, Gülgûn, *Ehli Beyt: İslam Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı,* İstanbul 2004.

Varol, Bahaüddin, *Ehli Beyt Nesli: Hilafet Mücadelesinde*, Konya 2004.

…….. "Emeviler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İSTEM,* Yıl:4, Sayı: 8, 2006, s. 83-107.

Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu* (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1963.

Ya'kubî, İbn Vâzıh Ahmed b. İshak b. Ca'fer (ö. 292/905'ten sonra), *Kitâbü'l- Büldân* (nşr. M.J. de Goeje), Lübnan 2002.

……., *Târîh,* I-II, Beyrut 1960.

Yâkut, Şehâbeddin Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah el-Hamevî el-Bağdâdî (ö.629/1229), *Mu'cemü'l-büldân,* I-V, Beyrut 1977.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara 1992.

Yıldız, Harun, *Din, Siyaset ve İdeoloji: Haricilik Düşüncesinin Doğuşu*, Samsun 1999.

Yiğit, İsmail, "Ömer b. Abdülaziz", *DİA,* İstanbul 2007, XXXIV, s. 53-55.

…….. "Kuteybe b. Müslim", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, s. 490-491.

…….. "Mevâli", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, s. 424-426.

Yönem, Ahmet, "Hâricîlerin Horasan ve Mâverâünnehir Bölgesine Geçiş Süreci", *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16: 2 (2011), s. 191-193.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö.748/1374), *Siyeru alâmi'n-nübelâ'* (nşr. Me'mun es-Sâğarcı), I-XXV, Beyrut 1985.

……. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm* (nşr. Ömer Absüsselâm et-Tedmürî), I-LIII, Beyrut 1990.

Zettersteen, K.V. "Ömer", *İA*, IX, s. 463-465.

…….. "Kuteybe b. Müslim, *İA,* VI, s. 1051-1053 (İbrahim Kafesoğlu tarafından ikmal edilmiştir.).